

HRVATSKOGLAGOLJSKI MISALI I BREVIJARI U BIBLIOGRAFIJAMA OD 19. STOLJEĆA DO DIGITALIZACIJE

Andrea RADOŠEVIĆ, Antonio MAGDIĆ, Zagreb

U članku se opisuje sadržajna obrada hrvatskoglagoljskih misala i brevijara u bibliografijama od 19. stoljeća do danas¹. Na temelju analize bibliografskih opisa (Berčić, Kukuljević, Vajs, Milčetić, Strohal, Jagić, Štefanić, Tandarić, Bakmaz) i pažljivo odabranih primjera, uspoređuju se pristupi pojedinih autora te upućuje na promjenu uloge same bibliografije, od političko-povijesne, filološke do književne. Središte njezina istraživanja s vremenom se pomicalo od pretežito biblijskih prema nebiblijskim (homilije, sermoni, apokrifi, himni) i drugim dodanim tekstovima. Osim općenite podjele bibliografije na popisnu, popisno-deskriptivnu, deskriptivno-analitičku i analitičku, poslije digitaliziranu, u članku smo je prema temi istraživanja (misali i brevijari) podijelili u devet skupina, nastojeći osmisliti i podskupine kod autora koji su upotrebljavali više načina bilježenja. Obrazlaže se i povezanost bibliografije sa znanstvenim proučavanjem liturgijskih tekstova, kao i uloga koju su moderniji načini predstavljanja građe odigrali u njezinu daljnjem istraživanju. Na kraju je predstavljena digitalizacija analitičke bibliografije koja je bitno unaprijedila uspoređivanje tekstova, što je uz Berčićevu ideju o rekonstrukciji staroslavenske Biblije, bio jedan od središnjih zadataka hrvatskoglagoljske liturgijske problematike.

Ključne riječi: hrvatskoglagoljski misali i brevijari, bibliografija, digitalizacija

1. UVOD

Sustavno prikupljanje knjiga i povijesnih spomenika na nacionalnoj razini, uključujući i glagoljske rukopise, te konačno sastavljanje kataloga i bibliografija počinje u 19. stoljeću u vrijeme buđenja nacionalne svijesti i pojačane suradnje slavenskih zemalja. Iako prve bibliografije na našem tlu nastaju u 18. stoljeću, one ne obuhvaćaju cijeli hrvatski prostor nego isključivo pojedine knjižnice ili autore. Traganje za srednjovjekovnim povijesnim

¹ Autorica 1.-12. poglavlja je Andrea Radošević, autor 13.1-13.8 je Antonio Magdić, a uvodno 13. poglavlje rezultat je zajedničkoga rada.

i jezičnim dokumentima u 19. stoljeću imalo je za svrhu stvaranje hrvatskoga kulturnoga identiteta u kontekstu romantičarskoga duha nacije, što je u svim slavenskim zemljama bilo potaknuto stajalištem o zajedničkom duhu Slavena (Herder, Kollar) kojim se nastojalo oduprijeti sve većim ugarskim i germanskim političkim utjecajima. Kako se jednakost prema zapadu nastojala istaknuti ćirilometodskom baštinom u kojoj je slavenstvo otkrivalo temelj svoje kulturne povijesti (PETROVIĆ 1979: 47), ne začuđuje da je jedan od važnijih zadataka bio izdavanje slavenskih tekstova i glagoljskih liturgijskih knjiga.² Djelima o glagoljskim tekstovima 50-ih i 60-ih godina javljaju se Šafařík, Rački, Kukuljević, Berčić³ i drugi proučavatelji, koji prikupljaju i međusobno razmjenjuju rukopise o čemu nam govori bogata korespondencija.⁴ Josef Šafařík potaknuo je hrvatske intelektualce na proučavanje glagolizma svojim ulomcima iz hrvatskoglagoljskih liturgijskih tekstova *Památky hlaholského písemnictví* (1853) i biobibliografskom enciklopedijom *Geschichte der südslawischen Literatur* (1864).⁵ Uz njegovu pomoć u praškoj su se tiskari lijevala glagoljska slova što je omogućilo brže objavljivanje tekstova,⁶ primjerice Berčićevih *Ulomaka svetoga pisma*.⁷

Da su liturgijski tekstovi (misali i brevijari) ubrzo postali predmet istraživanja i našli se već u prvoj hrvatskoj bibliografiji i pregledu glagoljske književnosti, zaslužni su Kukuljević i Rački. Naime, Franjo Rački, koji je baš u glagoljskom pismu i narodnoj liturgiji vidio potvrdu o hrvatskom udjelu u ćirilometodskoj tradiciji, autor je prvoga rada o glagoljskoj književnosti: *Pregled glagoljske cèrkvene književnosti s osobitim obzirom na sv. Pismo i liturgičke knjige* (Zagrebački katolički list, t. VII/1856, br. 34, str. 269-271; br. 35, str. 277-279).⁸ U djelu, na koje je prva upozorila Ivanka Petrović⁹ istaknuvši da je Rački bio dugo zanemaren, dao je pregled hrvatskoglagoljske homiletičke i liturgijske književnosti, oslanjajući se na rezultate Kopitara, Šafaříka i Dobrovskoga. Također je u *Zagrebačkom katoličkom listu*, prvi

² BRATULIĆ 2007: 51.

³ PETROVIĆ 1979: 93.

⁴ PEDERIN 2008.

⁵ Usp. PETROVIĆ, 1979: 53.

⁶ JAGIĆ 1913: 58-59.

⁷ BERČIĆ, *Ulomci iz svetoga pisma obojega uvjeta staroslavenskim jezikom, I-V*, 1864-1871.

⁸ PETROVIĆ 1979: 54.

⁹ Isto: 93.

opisao dva novljanska brevijara,¹⁰ iz kojih će, ističe Petrović, nedugo zatim odlomke objaviti Berčić i Kukuljević.

Na to vrlo plodno razdoblje upućuje Eduard Hercigonja ističući Šafaříkovu i Kukuljevićevu sakupljačko-izdavačku djelatnost, te književnopovijesna, crkvenopovijesna, paleografska i jezikoslovna nastojanja Račkoga, Jagića, Črnčića, Berčića i dr.¹¹ Prije pojave Staroslavenske akademije 1902., liturgijski tekstovi nisu se znanstveno proučavali niti se govorilo o njihovoj estetskoj vrijednosti (HERCIGONJA 1983: 20). Jagić je, naime, u liturgijsko-biblijskom korpusu cijenio isključivo njihovu arhaičnost.¹² Josef Vajs, glavni predstavnik Staroslavenske akademije s kojom počinje rad na tekstualnoj i liturgijsko-povijesnoj problematici, prvi je upozorio na važnost sustavnoga istraživanja liturgijskih knjiga, i to već 1910. kada objavljuje veliku studiju o hrvatskologoljskim brevijarima. Neumorno je radio na sustavnom izdavanju biblijskih knjiga, nastojeći rekonstruirati staroslavenski prijevod Biblije,¹³ no nije ih stigao sve objaviti. Poslije se na poticaj Josipa Hamma u sklopu Staroslavenskoga instituta kao Akademijina nasljednika nastavilo s Vajsovom radom, te su u institutskim radovima objavljene biblijske knjige s kritičkim aparatom.¹⁴ S Josipom Hammom i Staroslavenskim institutom krenulo se prema tekstološkom pristupu i otkrivanju književnoga u hrvatskologoljskim misalima i brevijarima (Štefanić, Japundžić, Vrana, Pantelić, Tandarić, Nazor, Zaradija Kiš, Miličić, Grabar, Stipčević i drugi). Znanstveno proučavanje liturgijskih tekstova teklo je paralelno s proširenjem bibliografije, te su uz rad na analitičkoj bibliografiji¹⁵ (Bakmaz, Bratulić, Čunčić, Pantelić, Petrović i drugi), objavljujane brojne studije s tzv. „skrivenim bibliografijama“¹⁶ tada poznatih ili novootkrivenih misala i brevijara, ponajviše u institutskim časopisima *Radovima Staroslavenskoga instituta* i *Slovu*. Dio analitičke bibliografije nastao je i za potrebe određenih

¹⁰ HERCIGONJA 1983: 17, citira prema Petrović 1979: 55.

¹¹ Isto: 40-41.

¹² HERCIGONJA 2004: 711.

¹³ STIPČEVIĆ 2006: 7.

¹⁴ O tome više na str. 238.

¹⁵ Bibliografija u kojoj se analizira sadržaj hrvatskologoljskih misala i brevijara, a bibliografski opisi bilježe na posebnim kataložnim listićima. Katalozi analitičke bibliografije čine jednu posebnu institutsku zbirku.

¹⁶ Bibliografija kao nesamostalan prilog u knjizi ili časopisu.

članaka¹⁷ ili fototipskih izdanja.

U ovom su radu, s obzirom na hrvatskoglagoljske brevijare i misale, odabrane samo one bibliografije koje su bitno utjecale na razvoj glagoljske bibliografije, te koje su bile pomoć u nastanku brojnih znanstvenih studija. Krenuli smo od prve Kukuljevićeve opće bibliografije, jer je u 19. stoljeću Kukuljevićev primarni (donekle i politički) zadatak bio široj javnosti ukazati na postojanje pojedinih glagoljskih knjiga kao dokumenata hrvatske kulture, među kojima su u prvom poglavlju svoje mjesto našli glagoljski misali i brevijari. Iako su je smatrali površnom¹⁸ (Jagić), ona je bitna stoga što ukazuje na razvijenu svijest o vrijednosti glagoljskih tekstova, te zbog toga što je upravo njezina „površnost“ potaknula buduće sastavljače na potpuniji opis. Kasnije opće i retrospektivne bibliografije, kao ni kataloge mnogih arhiva i knjižnica, koje također sadrže vrijedne podatke, ne spominjemo u ovome članku jer nisu bitno utjecali na sam razvoj hrvatskoglagoljske bibliografije. Ističemo kako se neka djela ne mogu nazvati bibliografijama u pravom smislu riječi,¹⁹ poput popisa biblijskih čitanja nekih misala i brevijara iz Berčićevih *Ulomaka svetoga pisma*, no upravo su ona dala smjernice u proučavanju liturgijskoga sloja, ponajviše u pokušaju rekonstrukcije staroslavenske Biblije kao jednoga od primarnih zadataka slavenske medievistike, te je njihova pojava tadašnjim proučavateljima omogućila veću usredotočenost na neistražene dijelove teksta. U skladu s još tada postavljenom zadaćom da se u glagoljskim knjigama i rukopisima pronade što više biblijskih tekstova, u prvim su se deskriptivnim²⁰ bibliografijama ponajviše objavljivala biblijska čitanja u Temporalu, čiji će se potpun broj dobiti tek skorašnjim završetkom analitičke bibliografije.²¹ Paralelno s razvojem de-

¹⁷ Npr. Marija Pantelić analitički je obradila MNov i o istomu misalu napisala članak: Prvotisak glagoljskog misala prema Misalu kneza Novaka iz 1368., *Radovi Staroslavenskog instituta* 6, 1967, 5-108.

¹⁸ DAMJANOVIĆ 2002: 17.

¹⁹ Radi se o djelima koja sadrže neke od elemenata bibliografskoga opisa, ali nedovoljno da bismo ih označili kao bibliografije. U spomenutim Berčićevim *Ulomcima svetoga pisma* nalazi se samo sadržajni popis biblijskih čitanja, što nije dovoljno da to djelo nazovemo bibliografijom. O tome što sve čini bibliografski opis određene bibliografije više u 2. poglavlju.

²⁰ Bibliografija u kojoj se građa podrobnije opisuje i komentira (Vajs, Milčetić).

²¹ U sklopu projekta *Hrvatska i europska književnost srednjega vijeka* Ivan Bakmaz proširuje bibliografiju Sanktorala i Komunala hrvatskoglagoljskih brevijara, koji sadrže i dio biblijskih čitanja.

skriptivne bibliografije, od Vajsa nadalje, središte se istraživanja pomicalo prema drugim tekstovima (homilije, sermoni, apokrifi, himni, zapisi, dodatni natpisi), sve do njezina vrhunca kod Štefanića koji ravnomjerno opisuje sva poglavlja. O razvoju sadržajnoga opisa bit će više riječi u središnjem dijelu rada. Rad na analitičkoj bibliografiji pokrenuo je Štefanić, a većina njezine građe nastajala je u sklopu književnih institutskih projekata (trenutačno u sklopu projekta *Hrvatska i europska književnost srednjega vijeka*). Prvi su se put tako bibliografski podaci zapisivali na posebnim kataložnim listićima. Danas ti katalozi čine vrijednu bibliografsku zbirku Staroslavenskoga instituta. S obzirom na njezinu potpunu usmjerenost na sadržaj konačno smo dobili popis svih biblijskih i nebiblijskih čitanja u hrvatskoglagoljskim misalima i brevijarima, za što je najviše zaslužan Ivan Bakmaz. S novom tehnologijom koja omogućuje da se podaci koji su nastajali kroz više desetljeća smjeste u nov kontekst i na taj način višestruko istražuju, u Staroslavenskom je institutu započela digitalizacija analitičke bibliografije, koju opisujemo u završnom dijelu rada.

2. Bibliografija. Pojava nove bibliografije o određenoj tematici, uvijek je povezana ili s otkrivanjem tekstova ili s potrebom za drugačijim prikazivanjem. Glavninu stupnjeva razvoja glagoljske bibliografije, od Kukuljevićeva kataložnoga popisa sa sekundarnom bibliografijom do analitičke (poslije digitalizirane) bibliografije hrvatskoglagoljskih brevijara i misala, možda najbolje opisuje sljedeća Logarova definicija: »Bibliografija je stručno-znanstvena djelatnost koja sabire, vrednuje, odabira, sadržinski analizira i opisuje štampane ili na drugi način umnožene druge tekstove – bibliografske jedinice – pa te opise klasificira, uređuje i obično u obliku uređenih popisa i publicira s namjerom da pruži informacije o literaturi«. ²² Oslanjajući se na tri glavne metode opisivanja: skupljanje i izbor građe, bibliografsko opisivanje odabranih jedinica te klasificiranje i sređivanje popisa (LOGAR: 18-19), ističemo da se bibliografija glagoljskoga korpusa proširivala upravo pronalaskom knjiga u arhivima, samostanima i knjižnicama (Berčić, Kukuljević, Milčetić), dok su na njezin oblik i duljinu znatno utjecale povijesne okolnosti i materijalna sredstva (LOGAR: 45). Većina sastavljača dodaje bibliografske podatke o dotad neobrađenim rukopisima, a pri opisu otprije proučenih tekstova upućuje na prijašnje autore nastojeći,

²² LOGAR 1973: 13.

zbog mnoštva građe koja čeka na istraživanje, ne ponavljati već jednom objavljeno. Kako se uz popisivanje knjiga istodobno nisu mogli zadržavati na komparativno-analitičnom prikazu nekoga problema, njihovim bi bibliografijama, sastavljenima od osnovnih podataka kojima nedostaje sadržajni pregled, bolje odgovarao pojam kataloga.²³ S obzirom na to da nas u sklopu rada ponajprije zanima način sastavljanja bibliografija hrvatskologoljskih misala i brevijara i njihova sadržajna obrada, pokušat ćemo objasniti razlike i kolebanja unutar nekoliko pristupa prvih autora. Vrlo je moguće, primjerice, da je Vajs u sklopu svoje bibliografije htio objaviti vlastite studije, te zato dio tekstova opširnije opisuje.

Posvećivanje veće pozornosti jednomu rukopisu, a ne svima jednako, bilo je prihvatljivo jer je to bio znak njegova znanstvenoga proučavanja, u vremenu kada je jedan čovjek morao istodobno biti bibliograf, povjesničar i filolog. U skladu s tadašnjom književnom kritikom u starijim opisima pretežu subjektivna stajališta koja donose nove podatke i proširuju područje istraživanja,²⁴ pri čemu su svakako nezaobilazni Milčetićeви komentari o inicijalima i ukrašenosti: *dražesna minijatura* (MVB₂),²⁵ *inicijali i ornamenta zanimljivi, ali nijesu uvijek prijatni poradi odviše živih boja* (MNov),²⁶ *inicijali i nakiti obilni, no nijesu najukusniji* (MVat₈),²⁷ *nakiti oko inicijala nijesu baš lijepi* (BrBrib),²⁸ te neke gotovo humoristične primjedbe: *Biće da je oko pisaña ovoga kodeksa zabavleno bilo više pisara. Pismo je uopće lijepo, no u pisara ne bješe najbolje oko* (BrLab₂)²⁹ ili *prema kraju ostavila pisca strpljivost te nije više pisao najpomnije* (BrVO).³⁰

Povijest sastavljanja hrvatskologoljske bibliografije misala i brevijara stoga ćemo pobliže opisati, kako bi se što bolje objasnila svrha trenutačno posljednje faze – digitalizacije. Komparativno-povijesnim pristupom pokazat ćemo kako su se namjere sastavljanja bibliografija kroz nepuna dva sto-

²³ Bibliografije starih knjiga, posebice glagoljske građe, općenito imaju neka obilježja kataloga, jer, radi lakše identifikacije, dodatno bilježe mjesto čuvanja i signaturu (LOGAR: 54).

²⁴ LOGAR 1973: 15.

²⁵ MILČETIĆ 1911: 18.

²⁶ Isto: 28.

²⁷ Isto: 30.

²⁸ Isto: 39.

²⁹ Isto: 65.

³⁰ Isto: 75.

ljeća izmijenile, a time i njihov sadržaj, metode i izgled.

2. 1. Vrste bibliografije prema predmetu opisivanja. Iako nisu svi bibliografski popisi (katalozi, popisi u čitankama) u kojima se spominju hrvatskologoljski misali i brevijari prave bibliografije, znajući da su ukupno svi pridonijeli stvaranju iscrpne glagoljske bibliografije te da su imali višestruku filološku, povijesnu i političku namjenu, svako bi razmatranje bilo nepotpuno izostavljanjem samo jednoga od autora. Tako su neizostavni Kukuljevićev katalog koji, kao oblik starijega tipa bibliografije,³¹ sadržava osnovne podatke i napomene o ukrašenosti te Berčićevi *Ulomci Svetoga pisma*, kao pokušaj popisivanja biblijskih čitanja u odabranim misalima i brevijarima. Bibliografije se općenito razlikuju prema količini podataka koje obuhvaćaju. Najčešće bibliografski opis sadrži ime autora, stvarni naslov, napomene, podatke o izdanju, mjestu i godini izdanja, tiskaru, obujmu i formatu. Ponekad se bibliografski opisi ne razlikuju samo između pojedinih autora, nego i unutar opisa istoga autora. Na strukturu bibliografije utjecala je promjena medija (knjižni, kataložni i digitalni zapis), ali i različito prikazivanje unutar istoga medija, primjerice u knjižnom mediju postoji bibliografski i rečenični niz. Ovisno o dubini sadržajnoga pregleda govori se o popisnim³² (Kukuljević, Strohal), deskriptivnim (Vajs, Milčetić, Štefanić), te o selektivnim³³ bibliografijama, kakve su bile uglavnom sve do prijelaza na kataložne listiće i objavljivanja znanstvenih studija što je značilo početak analitičke obrade. Razvojnu bismo putanju bibliografije misala i brevijara možda ponajbolje predočili ovim slijedom: popisna, popisno-deskriptivna, deskriptivno-analitička i analitička, uz napomenu kako neke bibliografije ne možemo smjestiti u samo jednu skupinu. Strohalov je opis primjerice pregledniji od Kukuljevićeva, jer uvodi kronološki redosljed, tablične prikaze, predstavlja građu prema funkciji i ne možemo ga nazvati samo popisnim, no u mnogo je manjoj mjeri opisan nego Vajsov ili Milčetićev. Spomenute nam podjele služe kao dodatna distinktivna obilježja, a bibliografiju smo s obzirom na predmet (hrvatskologoljski misali i brevijari) podijelili u 8 tipova: 1) opća retrospektivna bibliografija svih knjiga, uključujući i glagoljske

³¹ LOGAR 1973: 20.

³² Bibliografija u kojoj se navode samo osnovni podaci.

³³ Bibliografija u kojoj se građa detaljnije opisuje prema izboru autora, tj. sadržajno nisu obuhvaćeni svi njezini dijelovi (LOGAR 1973: 46.).

- (Kukuljević i kasnije retrospektivne bibliografije)
- 2) bibliografija glagoljskih rukopisa pojedinih knjižnica ili nalazišta (Štefanić)
 - 3) glagoljska bibliografija prema tematici/funkciji tekstova:
 - a) s iscrpnijim sadržajem misala i brevijara (Milčetić)
 - b) s osnovnim podatcima o knjizi (Strohal)
 - 4) bibliografija samo određenih vrsta knjiga, tj. misala i brevijara (Vajs)
 - 5) bibliografija dijelova knjiga:
 - a) komparativno proučavanje jednoga poglavlja u više brevijara/misala s tablicom i popisom (Tandarić – studija o Ritualu)
 - b) skupni popis biblijskih čitanja iz raznih rukopisa s rekonstrukcijama odabranih odlomaka (Berčić)
 - c) komparativno proučavanje i objavljivanje jednoga određenoga čitanja ili biblijske knjige u više brevijara/misala (Hamm, Stipčević, Ribarova, Zaradija Kiš)³⁴
 - 6) tzv. skrivene bibliografije nekih rukopisa objavljene kao nesamostalni prilozi u znanstvenim radovima – autori najčešće ukratko obrazlažu metode opisa (Japundžić, Svane, Pantelić, Tandarić, Grabar i dr.)³⁵
 - 7) bibliografija u fototipskim izdanjima. Vrlo pregledan stupčani redosljed čitanja s istaknutim poglavljima prema rasporedu u knjizi, najčešće paralelnim izvornim nazivima u latiničnoj transliteraciji i latinskim nazivima te odvojenim popisom biblijskih čitanja, sermona i homilija. (Bakmaz,

³⁴ Josip Hamm, Judita u hrvatskim glagoljskim brevijarima, *Radovi Staroslavenskog instituta* 3, 1958, 105-201; Vesna Stipčević, Knjige o Makabejcima u hrvatskoglagoljskoj književnosti: Prva knjiga o Makabejcima, *Slovo* 54-55, 2006, 5-126; Irena Miličić, Starozavjetna Knjiga Mudrosti u hrvatskoglagoljskim brevijarima, *Slovo* 47-49, 1999, 57-113; Zdenka Ribarova, Knjiga proroka Jone, *Slovo* 37, 123-159; Antonija Zaradija Kiš, *Knjiga o Jobu u hrvatskoglagoljskoj književnosti*, Zagreb, Hrvatsko filološko društvo, 1997.

³⁵ Marko Japundžić, Glagoljski brevijar iz g. 1465. (Vaticano – slavo 19), *Radovi Staroslavenskog instituta* 2, 1955, 155-191; Gunnar O. Svane, Kopenhagenski glagoljski misal, *Slovo* 15-16, 1965, 59-93; Marija Pantelić, Glagoljski brevijar popa Mavra iz godine 1460., *Slovo* 15-16, 1965, 94-149; Marija Pantelić, Prvotisak glagoljskog misala prema Misalu kneza Novaka iz 1368., *Radovi Staroslavenskog instituta* 6, 1967, 5-108; Marija Pantelić, Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca, *Radovi Staroslavenskog instituta* 5, 1964, 5-98; J. Tandarić, Hrvatski Padovanski brevijar, *Slovo* 27, 1977, 129-147; Biserka Grabar, Tiskani glagoljski Baromićev brevijar, *Slovo* 34, 1984, 159-180; J. Tandarić, Hrvatskoglagoljski tiskani brevijar iz 1491. godine, *Slovo* 34, 1984, 125-157.

Grabar, Nazor, Pantelić, Tandarić).³⁶

- 8) analitička bibliografija svih čitanja glagoljskih brevijara i misala (Bakmaz, Bratulić, Čunčić, Pantelić, Petrović i dr.); na svakom kataložnom listiću najčešće dolazi po jedno, rjeđe više čitanja katalogiziranih prema poglavljima, pa se jedan rukopis nalazi na više mjesta.
- 9) digitalizirana bibliografija glagoljskih čitanja brevijara i misala *bib.stin.hr* nastala na temelju prethodno spomenute analitičke bibliografije.

3. Ivan Kukuljević Sakcinski: *Bibliografija hrvatska* (1860) i *Jugoslavenska knjižnica* (1867). Već se u prvoj općoj retrospektivnoj bibliografiji Ivana Kukuljevića, *Bibliografija hrvatska* (1860), i to u prvom poglavlju, s ostalim glagoljskim knjigama spominju hrvatskoglagoljski misali i brevijari. Djelo je izašlo u izdanju *Društva za jugoslavensku povjestnicu i starine* koje je Kukuljević kao preteču Akademije osnovao još 1850. radi poticanja na prikupljanje i popisivanje što više povijesnih spomenika u najširem značenju. Uključivanjem osnovnih podataka o glagoljskim knjigama već u prvom poglavlju, *Knjige tiskane glagoljskim pismeni*, u kojem je mjesto našlo desetak misala i brevijara tiskanih od 16. do 19. stoljeća, pomaknuo je granicu shvaćanja starije književnosti prema srednjem vijeku. Građa otisnuta glagoljicom iznesena je alfabetskim redoslijedom, a unutar svakoga početnoga slova kronološkim. Od bibliografskih elemenata pojavljuju se: naslov, mjesto tiskanja, tiskar, godina tiskanja, format, broj stranica, uputnice te podatci o eventualnom drugom izdanju, ilustracijama ili drvorezima.³⁷ S obzirom na broj podataka koje sadrži, i činjenice da nema sadržajnoga opisa, danas bismo je prije nazvali općim knjižnim katalogom. Bibliografiju, koja je s današnjega stajališta nepotpuna, ali iznimno vrijedna, osporavao je dio stručne javnosti (posebice Jagić) smatrajući da ima

³⁶ B. Grabar, A. Nazor, M. Pantelić, *Hrvatskoglagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića*, Zagreb – Ljubljana – Graz, Staroslavenski institut »Svetozar Ritig« – Mladinska knjiga – Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1973; M. Pantelić, A. Nazor, *II. novljanski brevijar. Uvod. Bibliografija*, Zagreb, Staroslavenski institut »Svetozar Ritig« – Turistkomerc, 1977; H. Birnbaum, P. Rehder, *The New York Missal. An Early 15th Century Croato-Glagolitic Manuscript, Part One*, München – Zagreb, Sagner – Liber, 1977; H. Birnbaum, P. Rehder, *Das New Yorker Missale*, München, Sagner, 1994; I. Bakmaz, A. Nazor, J. Tandarić, *Brevijar po zakonu rimskoga dvora*, Zagreb, HAZU, Grafički zavod Hrvatske, 1991; J. Tandarić, Sadržaj Misala, u knjizi *Misal po zakonu rimskoga dvora*, Liber-Mladost, Zagreb 1971, XV-XVIII.

³⁷ ROGULJA 1982: XXIII-XIV.

pogrešaka te da je rađena većinom prema katalogima knjižnica, a manje prema rukopisima. U popisu Kukuljević ne ističe razliku između izvornih glagoljskih knjiga i novih koje su nastale kao kompilacije čitanja iz starijih izdanja, poput *Ulomaka* Ivana Berčića. Iza bibliografije glagoljskih publikacija navodi se sekundarna bibliografija o glagoljskim djelima *Osim gore spomenutih pisacah, pisali su o glagoljici jošte sljedeći pisci*.³⁸ Kukuljević je obuhvatio samo tiskanu građu, i to desetak misala i brevijara, iako je u predgovoru najavio da će sljedeći korak biti objavljivanje popisa rukopisa koji čine velik udio u našoj književnosti: »Odložih takovo razdieljenje do onoga vremena, kad budu dotiskani popisi knjigah i rukopisah svih granah, pa će se onda moći većom slavom i većim ponosom staviti pred oči domaćeg i tudjeg svieta sve ono, što je naš narod ukupno proizveo na književnom polju, u svih pojedinih strukah znanosti...to doista velika strana naše hrvatske književnosti jošte u rukopisih leži«. ³⁹ U vlastitom katalogu *Jugoslavenskoj knjižnici*, u podskupini *Rukopisi hrvatski i staroslavenski glagoljskimi pismeni* napominje kako izdvaja najvažnije rukopise (podatci o vrsti djela, pismu te vremenu nastanka), a u skupini *Tiskane knjige* pod brojem 46. hrvatske i staroslavenske glagoljske knjige. Potrebno je još istaknuti da su njegovom zaslugom mnoge knjige iz stranih arhiva vraćene u Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti, kojoj je 1868. godine darovao gotovo 12000 svezaka iz vlastite knjižnice. Akademijina knjižica danas je jedna od najvećih riznica glagoljskih knjiga.⁴⁰ Na temelju izravnoga uvida u njezinu građu Štefanić će napisati svoju deskriptivnu bibliografiju rukopisa i knjiga JAZU (*Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, I i II), o kojoj će biti riječi u drugom dijelu rada.

4. Ivan Berčić: *Ulomci Svetoga pisma obojega uvjeta staroslavenskim jezikom skupio iz rukopisah i tiskanih knjigah* (Prag, 1864-1871). Ivan Berčić, osim već spomenutoga Ivana Kukuljevića kojemu šalje glagoljske rukopise,⁴¹ neumornim je prikupljanjem rukopisa (»I Kukuljević i Berčić počеше u nas kupiti starine, kada većina našeg svijeta i ne shvaćаше njihove vrijednosti«⁴²) pomogao da se dozna pravo stanje o glagoljaškome

³⁸ KUKULJEVIĆ 1860: 8.

³⁹ Isto: [3].

⁴⁰ NAZOR 1978: 5.

⁴¹ NAZOR 2001: 481.

⁴² MILČETIĆ 1914: 18-28, prema ŠTEFANIĆ 1960: 26.

naslijedu. Među prve je zadatke glagoljske problematike postavio pronalaznje i izdavanje što potpunijih biblijskih čitanja⁴³ te je iza njega ostala ideja da se na temelju hrvatskoliturgijskih spomenika (kod Berčića pomoću desetak fragmenata, brevijara i misala od prvotiska Misala iz 1483. do BrBroz iz 1561.) izda glagoljska Biblija s odabranim ulomcima.⁴⁴ Objavio ih je u *Chrestomathiji* (1859), *Bukvaru staroslavenskoga jezika* (1860) te *Ulomcima svetoga pisma* (1864-1871) u kojima je čitanja iz Staroga i Novoga zavjeta podijelio u pet knjiga (I. *Ulomci iz Mojsijevih, Kraljskih i Sgodovnih knjigah, Jezdrine, Tobijine, Juditine i Jesterine*; II. *Davidove pjesni, Ulomci Knjigah Joba, Solomonovih pritchah, Sabiratelja, Pjesme nad pjesami, Mudrost-knjige i Crkvenjak-knjige*; III. *Ulomci iz knjigah velikih i malih prorokah, i iz Makabejskih knjigah*; IV. *Ulomci jevandjeljah po Matiju, Marku, Luci i Ivanu*; V. *Ulomci iz Apostolskih djelah, Poslanicah bb. Pavla, Jakova, Petra, Jude, iz Prve b. Ivana, a ciele poslanice II. i III. i Očitovanje b. Ivana*) i to iz sljedećih rukopisa: BrVb₁, BrVb₂, BrVb₃, BrPm, BrVO, BrPt, BrBroz, MS255 te fragmenti nekih misala i brevijara. Odlomci iz rukopisa prate redosljed biblijskih čitanja, na kraju knjige dodano je *Kazalo poglavjah i stihovah, što su u ovom I. dielu, i starinah, u kojih ih je nać*, u kojem se pokraj svakoga biblijskoga čitanja navodi rukopis iz kojega je preuzeto, ali ne i redni broj stranice ili lista (taj će podatak dodati Štefanić koji je na drugačiji način objavio Berčićeve podatke, no o tome više u drugom dijelu rada). Berčićevo *Kazalo* svojevrsna je bibliografija (popis čitanja) više biblijskih poglavlja iz odabranih glagoljskih misala, brevijara i fragmenata. Naslovi biblijskih glava napisani su istodobno glagoljicom (preneseni s izvornoga rukopisa) i latinicom s tadašnjim standardnim nazivima. Kazalom koje je smjestio na kraj knjige, a koje tekst ne prati opisno u bilješkama, i podjelom knjige na dva djela (ulomci na glagoljici, popis na latinici) utro je put svima koji će raditi pregledan i sustavan popis biblijskih čitanja barem dijela glagoljskih rukopisa. No, kako je prema svojem izboru morao odabrati poglavlja koja su zanimljivija, općenito češća u glagoljskim knjigama, te čitanja koja je smatrao važnijima za tadašnje proučavanje, nisu sva poglavlja podjednako zastupljena. Osim na biblijska čitanja, prvi je određenije upozorio na Ritual i to u uvodnom dijelu *Čitanke staroslaven-*

⁴³ TANDARIĆ 1993: 21.

⁴⁴ TANDARIĆ 1983: 678-679.

skoga jezika, a zatim je u radu *Njekoliko staroslavenskih i hrvatskih knjiga što pisanih, što tiskanih glagoljicom kojim se u skorašnje doba u trag ušlo* (Rad JAZU 59, 1881, 158-186)⁴⁵ iznio prve bibliografske podatke o ritualnim tekstovima.

5. Josef Vajs: *Nejstarši breviář hrvatsko-hlaholský (Prvý breviář vrbnický): úvodom a bibliografickými popisy hlaholských breviářů starši doby opatřil* (Prag, 1910) i *Najstariji hrvatskoglagoljski misal s bibliografskim opisima svih hrvatskoglagoljskih misala* (1948). Nakon Kukuljevića i Berčića, koji su napravili bitne korake u proučavanju glagoljske knjige, neprocjenjivo bibliografsko naslijeđe ostavio je Josef Vajs, čije je ime tijesno povezano s krčkom Staroslavenskom akademijom (1902) s kojom počinje novo razdoblje znanstvenoga proučavanja liturgijskih knjiga, i u kojoj je odlučeno da se upotpune Berčićevi *Ulomci* te izdaju biblijske perikope iz najstarijih rukopisa.⁴⁶ Vajs je nastavio Berčićev rad smatrajući da su *slaven-ski učitelji* preveli Bibliju, izdao je više biblijskih knjiga, a na kraju studije o brevijaru na temelju podataka o udjelu biblijskih poglavlja u glagoljskim tekstovima zaključio kako je u hrvatskim rukopisima prevedeno 600, od ukupno 1300 biblijskih glava i da oni s razlogom čine važan segment u rekonstrukciji Biblije. Na činjenicu da je baš on prvi pokušao valorizirati hrvatskoglagoljski liturgijski korpus koji se dugo nije analitički proučavao, upozorila je još Marija Pantelić.⁴⁷ Vajsov otklon od dotadašnjih popisa, u dvjema velikim studijama u kojima je sastavio bibliografski opis hrvatskoglagoljskih misala i brevijara, očituje se ponajprije u tome što je novim načinom prikazivanja građe uputio na poredbeno i opisno izučavanje liturgijskih tekstova.⁴⁸ Prvi je rad, *Nejstarši breviář hrvatsko-hlaholský* (1910), u kojem Vajs kao veliku pomoć ističe Berčićeve *Ulomke svetoga pisma*, sastavljen od pregledna opisa hrvatskoglagoljskih brevijarâ te filološke, povijesne i bibliografske studije o BrVb₁. Brevijare je podijelio po knjižnicama gradova u kojima se čuvaju (Ljubljana, Novi Vinodolski, Pariz, Prag, Rim, Vrbnik, Zagreb), s time da nije svakomu posvetio istu pozornost, te je neke samo ukratko opisao, dok neki gotovo nalikuju na manje studije. U vrijeme

⁴⁵ TANDARIĆ 1980:20.

⁴⁶ NAZOR 2004: 25.

⁴⁷ PANTELIĆ 1971: 324.

⁴⁸ HERCIGONJA 1983: 40-42.

kada su mnogi rukopisi još neobrađeni, bilo je kudikamo važnije u osnovnim crtama opisati što više rukopisa, pa se stoga količina sadržajnog opisa pojedinih rukopisa, u to doba opravdano, bitno razlikuje. Isticanje isključivo slavenskoga sloja svetaca bilo je u skladu s vremenom kada se više pažnje posvećivalo podacima sa slavenskim obilježjima. Na početku donosi kratku bibliografiju o određenom rukopisu/knjizi (ali samo u studiji o brevijarima), nakon toga osnovne paleografske podatke, a zatim kreće u kraću sadržajnu analizu u kojoj navodi opseg poglavlja. Uglavnom pretežu dulji i iscrpniji opisi Temporalala, dok ostala poglavlja (rubrike, Psaltir, Komunal, Kalendar, Sanktoral) znatno manje opisuje, iznoseći podatke o opsegu, incipitima te dodajući kratak komentar ili izdvojeno čitanje koje je smatrao bitnim i zanimljivim. Ovo je ujedno prvi i najčešći tip njegova zapisa. Drugi se tip opisa odnosi na rukopise bez sačuvanoga Temporalala, u kojima onda više pozornosti posvećuje sačuvanim poglavljima, uglavnom dajući iscrpniji poredak oficija iz Sanktorala i Komunala (BrVb₄). Iznimku, kao treći tip, čini popis biblijskih čitanja prema redosljedu u Bibliji, a ne prema svetkovinama uz koje dolaze. U BrVat₅ čitanja je podijelio na starozavjetna i novozavjetna,⁴⁹ ali samo navodeći početni list, npr. *Tobija I-V; VI,1-7, VII,1-18, VIII.-XIV (l. 202 nadalje)*. Za tadašnja istraživanja bila je to velika novost, ali poslije će biti potrebno precizirati na kojim se točno listovima nalaze koje biblijske knjige. Uvijek je ispisivao samo početnu stranicu slavlja na koje dolazi biblijsko čitanje, tako da ako želimo doći do točno određenoga dijela, moramo listati od početka slavlja. Primjerice, u BrN₂ iza Sveta Tri kralja (41c) slijede čitanja iz Izaije 55,1-6, 60,1-6, 61,10-62,3, i to sve do 50c, tako da nemamo podatak o tome što se točno nalazi na l. 44, ali znamo da se unutar tih desetak listova nalazi nekoliko dijelova iz Izaije. Ponekad pak opis gotovo graniči s formom samostalne studije (Code slave 11). U studiji *Najstariji hrvatskoglagoljski misal s bibliografskim opisima svih hrvatskoglagoljskih misala* (1948) uglavnom iscrpno ispisuje zavjetne mise i ritualne tekstove, dok o Sanktoralu i Temporalu donosi samo opseg, ponegdje incipit ili komentar ako se radi o nepotpunu Temporalu. Sadržaj redovito ispisuje po redosljedu. Vajs kombinira izvorne nazive na ćiriličnoj transliteraciji, paralelne izvorne nazive na ćiriličnoj transliteraciji i latinske nazive, češke (brevijari) te hrvatske (misali) nazive. Riječi i oznake brojeva kod nedjeljnih

⁴⁹ VAJS 1910: XLVII-XLVIII.

i drugih svetkovina ne razrješuje (*Ндле III (=3) om priuštva*⁵⁰).

Četiri Vajsova bibliografska tipa prema sadržaju i oblikovanju:

- 1) U studiji o brevijarima ovo je najčešći tip. Popisuju se poglavlja i njihov opseg, osnovni podatci o knjizi/rukopisu, nekoliko ritualnih tekstova, a većina opisa usmjerena je na jedno poglavlje, tj. Temporal s biblijskim čitanjima, *Obsah a pořádek biblických čtení* (BrN₁, BrN₂, BrVO, BrBroz).
 - a) nedjelje i svetkovine napisane u izvornom obliku, bez razrješenja kracica
 - b) nedjelje i svetkovine napisane u izvornom obliku, samo poneka ima latinski (*Ндле шесдесет'не к ютрни, (t. j. Sexagesima)*, BrN₂,⁵¹ *Нвчре стѣ Мѣне от снега t. j. Sctae Mariae ad Nives*, BrVb₄⁵²) ili češki naziv (*Почнют книги Естори читати, tj. kniha Esther, I-II.*, BrBrib, l. 80c;⁵³ *svěcení vody dne nedělního – блтѣ соль и воду всакоу ндл*, BrBroz, l. 9c⁵⁴)
 - c) nedjelje i svetkovine napisane na češkom, što je mnogo rjeđe (*l. 56 v ned. IV. po Epif. z ep. II. Kor I. 1-4*, BrVat₁₀⁵⁵).
- 2) U studiji o misalima (i u nekoliko opisa u studiji o brevijarima) radi se o najčešćem tipu. Poglavlja ispisuje prema redosljedu njihova pojavljivanja u rukopisu/knjizi, također s incipitima i opsegom poglavlja.
 - a) u misalima se dulje zadržava kod zavjetnih misa i ritualih tekstova (MRoč, MNov, MOxf₁), a u brevijarima kod Temporal (BrVat₁₀, BrKuk, BrBrib, BrBar)
 - b) ako u brevijarima nedostaje Temporal, tada mnogo opširnije opisuje Sanktoral i Komunal (BrVat₆, BrVb₄)
- 3) Iznimno je dao zaseban popis biblijskih čitanja, dok je bez ikakvih komentara samo napisao redosljed poglavlja i broj stranica (BrVat₅).
- 4) Samostalna studija mnogo opširnija od ostalih. U opisu Code slave 11 (u studiji o misalu i brevijaru) svakomu poglavlju daje dovoljno pozornosti, dodajući na kraju i duhovne pjesme. Za paralelne izvorne i latinske nazi-

⁵⁰ VAJS 1910: XXVIII.

⁵¹ Isto: XXVIII.

⁵² Isto: LXXXVII.

⁵³ Isto: LXXXII.

⁵⁴ Isto: LVI.

⁵⁵ Isto: L.

ve odlučio se u opisu misala i brevijara (*M. za chođehee na nym – Pro peregrinantibus*, Code slave 11, l. 167b⁵⁶), dok u opisu Rituala i Kalendara piše paralelne češke i izvorne nazive (*Obřad postřizín – Мѣтв поспуицѣ власи*, Code slave 11, l. 184a-b⁵⁷). U bibliografiji BrVO daje opširna objašnjenja u bilješkama.

Vajs ne ispisuje uvijek sve tekstove iz Komunala, primjerice u BrKuk ispisuje sve tekstove, a u BrBrib samo kaže: »*Commune Sanctorum – bez nadpisu – počíná bezprostředně, l. 146a-170d*«. ⁵⁸

Iz ove se podjele jasno ocrtava raznolikost Vajsovih bibliografskih opisa. Odgovor na pitanje zašto se u okviru jedne knjige odlučio za nekoliko različitih pristupa, najvjerojatnije se krije u tome što je istodobno htio prvi popisati poglavlja misala i brevijara, ponuditi najbolji mogući oblik bibliografskoga opisa, te dodati nekoliko većih samostalnih studija. Na njegovo kolebanje upućuje kombiniranje više oblika naziva unutar istoga bibliografskoga opisa, primjerice čeških biblijskih naziva na latiničnom pismu i izvornih na ćirilničnom pismu (u opisu BrLab₂ kod 149a na češkom piše *Čtení z pláče Jeremije pror.*, a već nekoliko redaka niže kod 152d *Еремие пророка се чтении*⁵⁹). Slično je s biblijskim nazivima, koje najčešće piše na češkom, no ponekad ih uopće ne prevodi s izvornoga oblika (*почнют кнѣге Црѣске друге, I. II. 1*, BrBrib, l. 45c⁶⁰) ili uz staroslavenski oblik donosi objašnjenje na češkom (*Почнют кнѣгу Црѣске т. ј. друкá кнѣха Крáловскá, hl. I. 1-12*, BrVb₃, l. 237b⁶¹). U *Pariškoj pjesmarici* u popisu misa pokraj izvorno transliteriranoga naslova (bez razrješenja kratica), dodaje latinski naziv (*Muca a (=1) oňma – Unius martyris pontificis*⁶²), dok to isto ne čini s nedjeljama i svetkovinama. Nastojao je izbjeći višak informacija i nepotrebna ponavljanja, tako da ne opisuje već analizirana poglavlja već upućuje gdje se može pronaći detaljniji opis. Na primjer, u pregledu sadržaja kodeksa MS. Canon lit. 172 ne opisuje brevijar nego upućuje na vlastiti članak: *I. Brevijar (o tom vidi moj članak: Hlaholské kodexy v Bodlejaně v Oxfordě u „Časopisu*

⁵⁶ Isto: XXXV.

⁵⁷ Isto: XXXVI.

⁵⁸ Isto: LXXXIII.

⁵⁹ Isto: XVIII.

⁶⁰ Isto: LXXXI.

⁶¹ Isto: LXXV.

⁶² Isto: XXXV.

katol. duhovenstva“, *V Praze LV, god. 1915, str. 561-574*⁶³), kao što kod opisa Code slave 11 u radu o misalima ne ponavlja ono što je rekao u radu o brevijarima.

Obje su Vajsove bibliografije brevijara i misala slično strukturirane (HERCIGONJA 1983: 43) s kazalom biblijskih čitanja (samo u brevijarima), prikazom najvažnijih jezičnih obilježja, paleografskim i liturgijskim napomenama. Upravo je Vajs otvorio put poredbenomu proučavanju glagoljskih tekstova, kada je primjerice MPt iz 1483. usporedio s MNov. No, između tih bibliografija ipak postoje dvije razlike. U studiji o brevijarima dodao je sekundarnu bibliografiju, ali je rijetko spominjao dodane zapise, dok je upravo suprotno učinio u studiji o misalima gdje izostavlja sekundarnu bibliografiju što mu neki zamjeraju, ali u većoj mjeri ispisuje zapise, možda zbog pojave Milčetićeve bibliografije. O Vajsovoj preciznosti i preglednosti pisao je Štefanić⁶⁴ koji žali što Vajs nije u studiji o misalima popisao biblijske odlomke i barem zapovjedane blagdane. Vajs je ostavio golem doprinos u proučavanju liturgijskih tekstova, ponajviše sadržajne obrade, znamo li da se dugo smatralo kako oni ne pružaju dovoljno materijala za hrvatsku kulturu (PANTELIC 1971: 324). Utjecao je i na buduće istraživače, pogotovo na Tandarića koji je potaknut njegovim djelima na sličan način napravio usporednu analizu (bibliografiju) hrvatskoglagojskoga Rituala, i upozorio da bi se proučavatelji nakon Vajsa trebali više osvrnuti na nebiblijske tekstove.⁶⁵ »Pri bibliografskom opisu brevijara na početku stoljeća Josip Vajs je donosio samo pregled biblijskih čitanja, a drugi su podaci svedeni na najmanju moguću mjeru ... Ali i ti nebiblijski tekstovi za nas su veoma važni.« (TANDARIĆ 1977: 170-171). Uskoro, nakon Vajsove studije o brevijarima, Milčetić izdaje prvu glagoljsku bibliografiju, a nekoliko godina poslije Strohal *Hrvatsku glagolsku knjigu*.

6. Ivan Milčetić: *Hrvatska glagolska bibliografija. I dio. Opisi rukopisa*, Zagreb, 1911. Ivan Milčetić autor je prve sustavne hrvatskoglagojske bibliografije u kojoj je sve dotad poznate glagoljske rukopise, fragmente i natpise prema tematici podijelio u 13 glava (*Građu razdjelismo na XIII gla-*

⁶³ VAJS 1948: 39.

⁶⁴ ŠTEFANIĆ 1952: 48.

⁶⁵ TANDARIĆ 1980: 17-87.

va prema predmetima⁶⁶), a unutar njih prema mjestima pronalaska.⁶⁷ Iako je namjeravao izdati i bibliografiju tiskanih knjiga, stigao je nažalost objaviti samo bibliografiju rukopisa. U prvoj su glavi tako svoje mjesto našli misali, a u drugoj brevijari. Smatra kako je jedan od glavnih uzroka zanemarenosti hrvatske bibliografije (izuzev nekoliko priloga) *mišlene, da je bibliografija posao za najobičnije ljude!*⁶⁸ Poput svakoga bibliografa Milčetić objašnjava metode i postupke: formalne koji se odnose na vanjski izgled rukopisa i paleografske osobine te sadržajne koji se odnose na sadržaj i jezične primjedbe. Za razliku od Vajsa, više ga zanimaju sporedne zabilješke, ukrašenost rukopisa i kaligrafske vještine pisara (*Osobitu brigu posvetismo bišeškama, što se nahode u rukopisima. Tako iskopasmo mnoga imena, važna bilo u kojem obziru*⁶⁹), a službenomu sadržaju posvećuje veću pozornost jedino ako ga Vajs nije opisao. Svjestan kako pojedinim rukopisima nije dao dovoljno prostora, ograđuje se izjavom: *Naši su opisi rukopisa vjerni, koliko to bješe moguće. Katkada su i mršavi,*⁷⁰ a poznato je kako mu jednakokvalitetan pristup nisu dopuštali ponajviše materijalni uvjeti i posao učitelja (DAMJANOVIĆ 2002: 17). Pretpostavlja se da su mu odabrani tekstovi i primjeri, uglavnom u ćiriličnoj transliteraciji, služili za ilustraciju jezika (*Izvaci su tekstova iznošeni i radi jezika i radi pravopisa, a štampani su redovno onako, kako se nalaze u originalu*⁷¹). Mnogo je rjeđe izvorni glagoljski naslov transliterirao latinicom, primjerice *na roždenie mnōzmb aṗlmb*,⁷² dok glagoljske nazive uglavnom nije razrješavao. Ono što gotovo nikad ne izostaje paleografski su i kaligrafski opisi te brojne naknadne bilješke. Ukratko iznosi opsege poglavlja, a ukoliko prikazuje sadržaj Temporalala, prenosi samo odabrane incipite i prvu stranicu slavlja, bez dodavanja biblijskih čitanja, zatim navodi položaj ritualnih tekstova, te poput Vajsa spominje samo slavenski sloj svetaca. Smatra li da se koji rukopis po nečemu izdvaja, uopće ne iznosi opsege poglavlja već samo dodaje komentare (BrKuk). Posebno je izdvajao molitve, glose, popise misa, dodane zapise, zanimljive natpise i minijature,

⁶⁶ MILČETIĆ 1911: XIII.

⁶⁷ DAMJANOVIĆ 2002: 17.

⁶⁸ MILČETIĆ 1911: IX.

⁶⁹ Isto: X.

⁷⁰ Isto: XIII.

⁷¹ Isto: X.

⁷² Isto: 24.

čime je proširio predmet proučavanja cjelokupnoga teksta brevijara i misala (a ne samo službenoga liturgijskoga sadržaja) na način da je upozorio kako i neslužbeni dodani dijelovi i bilješke ulaze u bibliografiju. Time je napravio znatan odmak od proučavanja brevijara ili misala kao liturgijskih djela prema filološkom i povijesnom proučavanju cjelokupnoga teksta zabilježena na listovima rukopisa budući da svaki rukopis za Milčetića predstavlja ukupan i ravnopravan zbroj službenih poglavlja i naknadnih zapisa.

Tipovi bibliografskoga pristupa:

1) najmanje pozornosti pridaje regularnomu sadržaju, a više se osvrće na bilješke – gotovo uvijek izdvaja zanimljive natpise ili slavlja (MVB₁, BrN₁, BrVb₃), i napominje koje je poglavlje u potpunosti sačuvano;

2) ukratko piše od čega se sastoji brevijar: *Brevijar sadržava krni proprium de tempore, psaltir s kanticima, koledar i proprium sanctorum (nepotpuno)*⁷³ ili *Misal sadržava: 1. missae de tempore do l. 106b; 2. ordo missae 106b-113b*,⁷⁴ te dodaje nekoliko odabranih primjera, pogotovo ritualnih tekstova (65a i 65b – *blagoslov mlijeka, jagañca i sira*⁷⁵) i zapisa;

3) u duljim opisima, položaj novoga poglavlja spominje tek kad opiše prijašnje, npr. u MBri⁷⁶ čitanja iz Temporala prvo navodi jedno ispod drugoga, a zatim ukratko upućuje na incipite i početni list ili stranicu sljedećega poglavlja (*Proprium sanctorum počine se na l. 58a s natpisom ... posljedna služba ovoga proprija jest na l. 79a-79b*);

4) iznimke – nekoliko iscrpnijih opisa (BrPm, BrDab, MRoč).

Kada se govori o tome da nije dobro opisao neke rukopise, to se ponajviše odnosi na *Novakov misal* koji je paralelno u zasebnoj studiji opisala, ali i u analitičkoj kataložnoj bibliografiji popisala tek Marija Pantelić.

I Milčetić se dvoumio oko usporednih naslova te je katkad za pojedino poglavlje donosio samo jedan oblik naslova, a katkad oba. Tako u opisu BrBri⁷⁶ kaže: Na l. 177b: *В име бжїе амнь. почетие с'лужабь от стїць*,⁷⁷ ali ne govori da je riječ o Sanktoralu. Suprotno tomu, u BrDab, nudi paralelan latinski naziv i naziv s izvornika transliteriran u ćirilicom obliku: *Na l. 190a počine se proprium sanctorum s natpisom: Почетие службаь от*

⁷³ Isto: 39.

⁷⁴ Isto: 10.

⁷⁵ Isto: 10.

⁷⁶ Isto: 1-5.

⁷⁷ Isto: 38.

стѣ' по в'се лето.⁷⁸ Naslove u Komunalu također je, zbog neodlučnosti u odabiru najprihvatljivijeg načina prikazivanja, dvojako ispisivao, te ih u BrPm nabraja u skraćenom rečeničnom obliku: *Službe commune sanctorum: на рождение аѣлм' 363a, мнозим' аѣлм' 367a, на рођеиуе еђлисту 368b, на рођеиуе а (=1) мѣк 369b,⁷⁹ da bi u BrDab u preglednijem obliku službe navodio jednu ispod drugih.*

Commune sanctorum ima ove službe:

L. 160: на роениуе аѣлѣ к вичерни

*L. 163a: такое м'нозим аѣлом. с ѣго аѣгу бѣк.*⁸⁰

Slično je učinio i u Ritualu, te katkad ispisuje broj stranice svakoga ritualnoga teksta, a katkad samo upućuje na njegovo postojanje. Na primjer: u MRoč pokraj svakoga Rituala navodi i mjesto na kojem se nalazi: *znamenati sol (222b-228a), znamenati vodu (226a, 229a),*⁸¹ a u MHrv samo piše: *U misalu se nahodi blagoslov mlijeka, jagañca, sira, vina, zobi i soli.*⁸² Zbog ekonomičnosti znao je u istom opisu prelaziti na drugi, ujedno kraći oblik zapisa. Taj se primjer najbolje očituje u preglednom popisu oficija krmjega Temporalu BrDab, gdje nakon gotovo 15-ak nedjelja koje piše ovako: *l. 66a: Нѣле ѡѡѡ по ѣт; l 66b: Нѣле ѡѡѡ по нѣкѣтѣх;* počinje pisati: *na listu 67 nedjelja 14., na l. 68 nedjelja 15., na 68b nedjelja 16*⁸³ itd. Nedjelje, kao u većini drugih opisa, piše u ćirilichnoj transliteraciji, brojeve glagoljicom, no nakon nekoliko takvih napisa, s lakoćom prelazi na latinični oblik bilježeći samo redni broj nedjelje i pripadajuću stranicu, jer smatra kako samo zbog promjene rednoga broja, nema razloga do kraja pisati potpuni naslov.

Milčetić obično izdvaja ono što sam smatra zanimljivim, te u nekim brevijarima ističe opširnost biblijskih čitanja: *Moramo istaknuti, da se u lekcijama ističu obilni odlomci iz staroga zavjeta: knige carske, mahabejska, apokalipsa, proroci*⁸⁴ (BrDrag, 169b), a u BrKuk napominje da su *omilije i »slova« ovoga kodeksa opće opširna.*⁸⁵ Rjeđe, kao u BrPm, točno upućuje

⁷⁸ Isto: 47.

⁷⁹ Isto: 42.

⁸⁰ Isto: 47.

⁸¹ Isto: 26.

⁸² Isto: 34.

⁸³ Isto: 46.

⁸⁴ Isto: 37.

⁸⁵ Isto: 41.

na stranicu i naslov čitanja: *U ovom kodeksu su opširne lekcije iz sv. pisma, na pr. na listu 147a: поченням' крѣзу црѣкк, koje se nastavljaju sve do l. 153a.*⁸⁶ Ponekad pak obraća pozornost na određene legende (sv. Mavra mučenika u BrVb₄ ili sv. Vaclava u BrN₁). Nastojeći se ne zadržavati dugo na rukopisima koje su obradili njegovi prethodnici, upućuje na one koje je obradio Vajs.

Iako tema rada nisu polemike naših istraživača, ipak je važno iznijeti Jagićevu djelomičnu obranu Milčetićeve bibliografije od Strohalovih napada: »Ovo vrlo važno i ako nešto nepregledno djelo, otvara nam nakon vrlo površne bibliografije Kukuljevićeve širom vrata u bogatu riznicu stare hrvatske glagolske pismenosti; sada istom dobivamo pojam o vrlo bogatoj i ako malo raznolikoj radnji hrvatskih glagoljaša, počevši od XIII. do kraja XVIII. stoljeća. I ovaj je moj nacrt ponajviše osnovan na bogatoj sadržinom knjizi Milčetićevoj, s nekim obzirom na ispravke Strohalove.«⁸⁷ Da je zbog znatne neistraženosti glagoljaške baštine u njegovo vrijeme bilo najvažnije: objaviti, upozoriti, tekstološki i jezično obraditi ističe Damjanović,⁸⁸ dok Hercigonja njegovu bibliografiju smatra prvim sustavnim kataložnim prikazom glagoljskoga naslijeđa.⁸⁹ Ono što je zasigurno razlikuje od dotadašnjih bibliografija je deskriptivnost, obuhvaćanje cjelokupnoga glagoljaškoga rukopisnoga korpusa i, što je najvažnije kada se na umu imaju hrvatskoglagoljski misali/brevijari, a što će Vajs učiniti tek u studiji o misalima, prijelaz istraživanja sa službenoga na neslužbeni tekst.

7. Vatroslav Jagić: *Hrvatska glagolska književnost*, u B. Vodnik „*Povijest hrvatske književnosti*“, knj. I, *Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća*, Zagreb, 1913, str. 9-60. Iako Jagićeva povijest hrvatskoglagoljske književnost, barem što se tiče brevijara i misala, ne donosi nove bibliografske zapise, vrlo je važna za njihovo proučavanje, znamo li da je liturgijskim knjigama posvetio najviše pozornosti istaknuvši da su misali i brevijari slabo proučeni.⁹⁰ No, odmah napominjem da ga je u istim liturgijskim tekstovima zanimala ponajviše jezična arhaičnost. Njegova deskriptivnobibliografska obrada glagoljske književnosti (književnopovijesni prikaz

⁸⁶ Isto: 42.

⁸⁷ JAGIĆ 1913: 59.

⁸⁸ DAMJANOVIĆ 2002: 11.

⁸⁹ HERCIGONJA 1983: 63.

⁹⁰ Isto: 64-66.

mjestimice djeluje kao usustavljena inačica Milčetićeve *Hrvatske glagolske bibliografije*)⁹¹, koju dijeli na nekoliko razdoblja i uglavnom donosi osnovne podatke o rukopisu, mogla se pojaviti tek nakon što su otkriveni i objavljeni izabrani glagoljski tekstovi (isprave u Kukuljevićevu *Arkivu*, tekstovi iz hrvatskoglagoljskih liturgijskih kodeksa u Šafaříkovim *Památky hlaholského pisemnictví*), katalozi i bibliografije (Kukuljevićeva *Bibliografija hrvatska*, Milčetićeve *Hrvatska glagolska bibliografija*, Šafaříkova *Geschichte der südslawischen Literatur*). Najčešće bi nakon parafraziranja i usustavljivanja Milčetićevih stajališta o određenim brevijarima/misalima dodavao svoje primjedbe, ali i određene Strohalove ispravke Milčetićeve bibliografije.

»A sad zapitajmo, kakova je radnja zanimala hrvatske glagoljaše u tom razdoblju, odgovorit će nam jasno i tačno ostaci njihova do danas sačuvana rada, koji se sada mogu naći izbrojeni u Milčetićevoj bibliografiji. Taj nam bibliografski pregled svjedoči, da je devet desetina svega, što se tada pisalo i prepisivalo, često s velikim trudom, koji je mogao trajati po nekoliko godina, služio potrebama crkve, u kojima se služba obavljala na osnovu glagoljskih knjiga. To su dakle bili misali i brevijari... Potanje proučavanje iznijet će na vidjelo zanimljivih stvari, što pokazuju već sada prvi počeci takovih studija« (JAGIĆ 1913: 26).

Jagićeva je povijest poslije Račkoga, druga povijest glagoljske književnosti, ali prva koja je nastala na temelju većega broja radova o glagoljaškoj problematici. Usto, u njoj Jagić upozorava da se treba okrenuti istraživanju sermona, homilija, apokrifa i legenda jer da biblijski tekstovi čine samo jedan dio liturgijskih knjiga. Potpun popis svih biblijskih i nebiblijskih čitanja dobit ćemo tek u analitičkoj bibliografiji i u bibliografijama pojedinih studija.⁹² Osim ponekih iznimki i ilustrativnih primjera u prijašnjim bibliografijama, te Štefanićevih upućivanja na tu vrstu tekstova, njihova će količina dugo ostati nezabilježena.

»Sadržina brevijara pruža mnogo bogatiju gradju negoli misali ne samo za tekstove svetog pisma Starog zavjeta, već i za prijevode svakojakih homilija, života svetaca i različitih priča, kadgod apokrifnih. Proučavanje ove sadržine jedva da je i počelo. Dosada se najglavnije oko tekstova biblijskih kretahu potraživanja Nachitgala, Michajlova i osobito dra. J. Vajsa. U brevi-

⁹¹ Isto: 62-64.

⁹² O tome više na str. 238-239.

jare ulaze još sad čitavi tekstovi sad komadi psaltira.«⁹³ Iako će književno-kritični i književnopovijesni pristup glagoljskoj liturgijskoj književnosti još pričekati, Jagićev primjer prikazuje kojim se putem razvijalo istraživanje hrvatskoliturgijskoga korpusa, od Kukuljevićeva skupljanja tekstova kao povijesno-bibliografskih dokaza, preko Berčićeve namjere da od izabranih tekstova sastavi glagoljske biblijske knjige, Milčetićeve i Vajsove bibliografije do Jagićeve kompilacijske sinteze tadašnje stručne literature.

8. Rudolf Strohal: *Hrvatska glagolska knjiga*, 1915. Strohalovo najznačajnije djelo zamišljeno je kao biobibliografski opis glagoljskih rukopisa i tiska do početka 19. stoljeća koji je podijelio prema funkciji na tri skupine: *Crkvene knjige*, *Poslovna ili dnevna proza* i *Umjetna knjiga*, a koje raščlanjuje prema namjeni i sadržaju spisa.⁹⁴ U ovom će radu naglasak biti na dvjema podskupinama iz *Crkvene knjige*: misalima i brevijarima. Oko njegova popisa pojavila su se suprotna mišljenja jer su neki smatrali da je njegova bibliografija preglednija od Milčetićeve s obzirom na određene novine, primjerice komentare i tablice, no to se, nažalost, osim jednoga komentara ne odnosi na misale i brevijare. Za razliku od Kukuljevićeva alfabetskoga popisa i Milčetićeve podjele prema tematici i mjestima pronalaska, Strohal unutar svake podskupine uvodi kronološki prikaz u kojem navodi naslov, datum i mjesto tiskanja, mjesto čuvanja, signaturu, broj listova, eventualno ime pisara ili put rukopisa ako je mijenjao lokacije, dok izostaje sadržajan opis. On ispravlja neka pogrešna Kukuljevićeva datiranja, koja su najvjerojatnije prenesena od Berčića. Dodao je i komentare, primjerice o legendi o svetom Mavru, a što je opet povezano s njegovim primarnim istraživanjem starohrvatskih priča, legendâ i apokrifâ. Brevijare i misale dijeli na tiskane i rukopisne, tako da tiskane većinom prenosi u izmijenjenom obliku iz Kukuljevićeve, a rukopisne iz Milčetićeve bibliografije, da bi na kraju dodao fragmente koje je sam pronašao. Kratio je Kukuljevićeve opise tako što je izostavljao napomene o broju stupaca i linija te bilješke o ukrašenošću tiskanih knjiga, no nije uvijek bio dosljedan u navođenju imena (Mleci, Bnećih). Ovu bibliografiju Hercigonja naziva hibridom komentiranoga biobibliografskoga kataloga, izvornih književnopovijesnih i kulturno-povijesnih rasprava, no zamjera mu što opis i popis nije zamijenio analizom i

⁹³ JAGIĆ 1913: 29.

⁹⁴ HERCIGONJA 1983: 106.

usustavljivanjem jer je, ističe, ovako sve plošno prikazano.⁹⁵ Unatoč kratkoći, knjiga sadrži pregledan katalog glagoljskih knjiga i rukopisa koji prvi put nije složen alfabetski ili po mjestu čuvanja, nego sadržajno i kronološki, a dosljednom uporabom latiničnoga pisma široj je javnosti olakšao čitanje.

9. Vjekoslav Štefanić: *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, Djela JAZU, knj. 51, I. dio (Zagreb, 1960.) i *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, I i II. (Zagreb, 1969. i 1970.). O sustavnosti i obilju raznolike građe koju je znanstveno opisao suviše je govoriti. Njegovo bibliografsko istraživanje koje se sastoji od otkrivanja, identificiranja i unutarnjeg klasificiranja ogromne građe Hercigonja naziva kompleksnim.⁹⁶ U uvodu spomenutih radova Štefanić je obrazložio svoj metodološko-istraživački pristup koji se sastoji od šest koraka: 1. naslovni dio: arhivska signatura, naslov, datiranje, lociranje; 2. literatura; 3. formalni opis; 4. sadržaj u općim linijama, citirani početci, karakteristična mjesta, sastavni dijelovi; 5. zapisi; 6. zaglavak⁹⁷. Njegova deskriptivna bibliografija uključuje nazive, formalne i paleografske karakteristike, bibliografiju o rukopisu, sadržaje s incipitima, zanimljivim detaljima i napomenama o jeziku, marginalne zapise i bilješke, podatke o lokalizaciji, dataciji i autorstvu. Ipak, ističe da postoje rukopisi na koje se ne može primijeniti svih šest elemenata. Katalozi su klasificirani kronološki i funkcionalno, pa su misali i brevijari svrstani u skupinu liturgijskih tekstova, u svojim podskupinama kronološki poredani (HERCIGONJA 1983: 137). Štefanić svoju bibliografiju uspoređuje s Milčetićevom, navodeći njegove prednosti i nedostatke, najviše mu zamjerajući slabu preglednost rukopisa, izostanak stvarnoga registra i indeksa sastavnih dijelova. Osim razloga koji nisu predmetom ovoga članka, spomenuto stajalište o Milčetićevoj slaboj sadržajnoj obradi, zakidanju određenih dijelova i nedovoljnoga objašnjenja postojećih iznimkâ možda je najviše potaknulo Štefanića da sa suradnicima krene u izradu analitičke bibliografije. Rekao je da njegova bibliografija »ni u kojem slučaju ne može da učini nepotrebnim suvremeni opis akademijinih glagoljskih rukopisa, nego da potrebu takvoga djela opravdavaju sljedeći razlozi« (ŠTEFANIĆ 1969: 9) koje zatim navodi. Upozorava na prijašnje bibliografije, te govori da se kod Berčića spominju lekcije kojih danas više

⁹⁵ Isto: 106-107.

⁹⁶ HERCIGONJA 1983: 129.

⁹⁷ ŠTEFANIĆ 1960: 28.

nema, što bi značilo da je ili kod Berčića došlo do pomutnje ili je netko odlijepio dio brevijara. Kako je Berčićev popis biblijskih čitanja smatrao dobrim, iznio ga je u svojoj bibliografiji, ali u promijenjenu obliku, kako bi se što podrobnije usredotočio na dijelove knjiga koje u prijašnjim studijama nisu bile dovoljno opisane. Naime, Berčić je popis složio prema redosljedu biblijskih glava, tako da se izmjenjuju razni rukopisi, a kako je išao redom, nije smatrao potrebnim pisati stranice čitanja. Štefanić preokreće njegov popis tako što izvlači sva čitanja iz nekoga rukopisa, otkriva na kojoj se stranici od ukupno pet knjiga nalaze, te ponovno prema određenom naslovu popisuje bibliografiju biblijskih čitanja. Bio je to velik posao, s obzirom na to da se Berčićevo djelo sastoji od 5 knjiga. Štefanić je itekako bio svjestan kako je Berčićev (iako dobar i svojedobno funkcionalan) način predstavljanja sadržaja u kontekstu bibliografskih zapisa 20. stoljeća zastario te da ga je zbog preglednosti bilo potrebno preoblikovati.

Izorne zapise prenosi u latiničnoj transliteraciji te razrješava skraćenice (*N(e)d(ě)le cvětne, BrVb₂, f. 92*).⁹⁸ Nastojao je ne ponavljati već rečeno te bi ukratko istaknuo u čemu se slaže s nekim proučavateljem i zatim uputio na literaturu o određenom djelu. U radu o krčkim spomenicima donio je filološke, paleografske i bibliografske studije o BrVb₁, BrVb₂, BrVb₃, BrVb₄, MVb₁ i MVb₂. Osim u opisu MVb₁ i MVb₂, u kojima je ispisao cijeli raspored, zanimljivosti i komentare na ono što smatra bitnim, u sadržaju bi se uglavnom više osvrnuo na Temporal i Komunal.

Veća sustavnost i sistematičnost uočava se u *Glagoljskim rukopisima Jugoslavenske akademije* (opisani BrPm, BrDrag, BrBrib, BrKuk, BrDab) u kojima prvo slijedi opširna bibliografija o rukopisu, a zatim odvojena paleografska i filološka studija. Sva poglavlja ravnomjerno opisuje prema redosljedu njihova pojavljivanja u misalu/brevijaru, a paralelno s ispisom sadržaja izmjenjuju se njegovi komentari i primjedbe. Naime, Štefanić, ne samo da opisuje, nego upozorava na neke nedostatke u dijelovima poglavlja, pa primjerice ističe da BrPm nema Tome Akvinskoga ni Katarine Sienske. Eksplicitno izdvaja općenito važne svece u liturgijskim slavljinama i najčešće spominjan sloj svetaca. »Spomenut će se sveci za koje postoje posebni razlozi da se o njima nešto kaže, posebno da se citiraju počeci

⁹⁸ ŠTEFANIĆ 1960: 332.

njihovih lekcija.«⁹⁹ Takav mu oblik omogućuje istodobno ukazivanje na rijetka, neidentificirana ili pogrešno tradirana svetačka imena, te ćemo lako doznati kako u Kalendaru BrDrag ima manje istarskih svetaca ili kako u BrBrib nije istaknut ni pavlinski ni franjevački sloj. U sadržajnoj obradi Sanktorala spominje sve svece kroz godinu, a ne samo one s kojima počinje i završava poglavlje ili pak one bitne za određeni kraj i vrijeme. Pokraj svetačkih imena napisanih u standardnom obliku (u Kalendaru niže transliterirane nazive) dodaje početnu stranicu čitanja, incipit, poneke komentare te podatak o tome radi li se o pasiji, lekciji ili apokrifu. Ovaj potez predstavlja velik iskorak, znamo li da su prijašnji bibliografi isticali samo slavenski sloj (Vajs, Milčetić), i to ponajviše Ćirila, Metoda, Većeslava i Elizabetu. U posljednjem dijelu opisa, *Zaglavku*, ukratko analizira rukopis/knjigu, opisuje njegovu povijest te se osvrće na svoje prethodnike i govori jesu li ga i kako oni spominjali. Prema odabiru bibliografskih elemenata jasno se vidi koliko je glagoljska bibliografija napredovala, kao i to da se nakon nekoga vremena obrada mogla podijeliti na više segmenata. Stoga se s analitičkom obradom nije moglo krenuti dok barem polovica rukopisa i knjiga nije bila donekle opisana. Kada je sadržajna analiza postala samostalan dio rada, autori su se mogli u cjelini posvetiti svim čitanjima, i ukazati na neke pogrešne navode, ponajviše u homilijama i sermonima koji su ponekad bili pripisivani krivim autorima.

10. Ostali: Josip Tandarić, Josip Hamm i drugi. Osim navedenih bibliografija koje se tiču više rukopisa/knjiga u cjelini, vrlo su bitne one koje se odnose na samo jedno poglavlje ili biblijsko čitanje koje se komparativno proučavalo u više brevijara i misala. Vrijedno je spomenuti dvojicu istaknutih poznavatelja hrvatskoga glagoljaštva koji su u svojim radovima ostalim istraživačima davali naputke za kvalitetan opis. Najpoznatije od tih studija, poput Tandarićeva *Hrvatskoglagojskoga rituala* (1980), *Hrvatskoga Padovanskoga brevijara* (1977) i *Hrvatskoglagojskoga tiskanoga brevijara iz 1491.* (1984) te Hammove *Judite u hrvatskim glagoljskim brevijarima* (1958), utrle su put daljnjemu proučavanju. Upravo je Tandarić upozorio na dotadašnju neistraženost nebiblijskoga sloja liturgijskih knjiga (homilije, legende, himni, sermoni), bitne filološke građe koja nam, kako kaže, može

⁹⁹ ŠTEFANIĆ 1969: 106.

otkriti putove kojima su različiti tekstovi dolazili k nama.¹⁰⁰ Upozorio je i na koji način treba identificirati biblijska čitanja u Temporalu i Sanktoralu, utvrditi sastav homilija te posebice naglasio da se potrebno više osvrnuti na Sanktoral, kojemu dotadašnji proučavatelji nisu pridavali veću pozornost.¹⁰¹ Do tada su bibliografi, kaže Tandarić, spominjali samo početnu i posljednju stranicu Sanktorala, eventualno izdvojili nekoliko slavenskih svetaca i dodali koju napomenu, ali svi su Sanktoral prikazivali mnogo skromnije nego Temporal. Njegov se moderan pristup očituje najbolje u velikoj studiji o hrvatskoglagoljskomu Ritualu. Naime, Rituale je popisao jedan ispod drugoga podijelivši ih prema pripadnosti (liturgijske knjige te zbornici i Kožičićeva izdanja) a zatim isti zapis preoblikovao u tablični prikaz. Popis sastavlja od današnjih, a ne transliteriranih izvornih naziva, primjerice na 223r u MROč govori da je riječ o *Blagoslovu prstena*, i što je još važnije nikad ne zaboravlja navesti koji još autori spominju određeni Ritual (Vajs, Pantelić, Milčetić, Birkfellner).

Josip Hamm je u *Juditi u hrvatskim glagoljskim brevijarima* objasnio kako treba izdavati biblijske tekstove. Hrvatske glagoljske brevijare smatrao je iznimno važnima zbog sačuvanih prijevoda starozavjetnih knjiga, različitih homilija i drugih lekcija, te je stoga podupirao odluku Staroslavenskoga instituta da pristupi njihovom izdavanju te na taj način nastavi radom Staroslavenske akademije (HAMM 1958: 136). O njegovoj je poredbenosti u izučavanju liturgijskih knjiga pisao Hercigonja.¹⁰² Hamm je smatrao kako nije potrebno ponovno kritički izdavati već objavljene biblijske knjige, kada toliko tekstova nije izdano, a radi budućega istraživanja donio je nekoliko općih principa (HAMM 1958: 137-138). Prihvativši takav tekstološki pristup, znanstvenici su poslije ponajviše u institutskim izdanjima, objavljujivši rekonstrukcije čitanja, cjelovite opise rukopisa te se ponekad isključivo osvrnuli na jedan segment teksta, što je pridonijelo iscrpnijoj bibliografiji hrvatskoglagoljskih misala i brevijara.

11. Usporedbe. Za razvoj ne samo bibliografije, nego cjelokupnoga proučavanja glagoljaškoga korpusa, važno je usporediti načine na koje su pojedini autori pristupali glagoljskoj građi i pokušati dokučiti razloge nji-

¹⁰⁰TANDARIĆ 1977: 170.

¹⁰¹TANDARIĆ 1984: 187.

¹⁰²HERCIGONJA 1983: 40-42.

hova odabira. Vidjet ćemo u kojem se smjeru razvijao bibliografski opis, te ukazati na to kako se većina autora više usmjeravala na jedan segment. Izvorni tekst bilježio se na više načina, glagoljicom (Kukuljević, Berčić), u ćiriličnoj transliteraciji bez razrješenja kratica ili ponekad s objašnjenjima na latinskom, hrvatskom ili češkom jeziku (Vajs, Milčetić) i u latiničnoj transliteraciji s razrješenjima kratica (Štefanić). Iako se, kako je već rečeno, u ovome radu ne bavimo polemikama naših istraživača, ipak ću se ukratko osvrnuti na onu koja se vodila između triju znanstvenika koji su bibliografije objavili u razmaku od samo nekoliko godina (Vajs, Milčetić i Strohal), a u nju su se upletali Jagić, Fancev i drugi. Milčetićeve propuste, uzrokovane nestašicom novaca i vremena, Jagić smatra opravdanima opominjući Strohalu, koji je Milčetiću zamjerio nepreglednost i nasumično izdvajanje naslova, zbog prestrogih kritika. Vajs je pak isticao Milčetićeve nepotpun opis sadržaja i zakidanje najvažnijih spomenika te Strohalovu ulogu u popularizaciji znanosti, unatoč njegovoj nepouzdanosti. Iako danas drugačije gledamo na ulogu koju su sva spomenuta djela odigrala u razvijanju znanstvenoga proučavanja glagoljske ostavštine, i ne možemo o njima suditi na temelju tadašnjih kritika, oni su nam zanimljivi jer ukazuju da se glagoljica počela proučavati u mnogo većoj mjeri i da se o njoj mnogo raspravljalo. Svi su autori uvođenjem određenih novosti učinili mnogo za modernizaciju hrvatskoglagoljske bibliografije bilo u filološkom, paleografskom, povijesnom bilo u bibliografskom pristupu: proširivanje predmeta proučavanja sa službenoga na neslužbeni tekst, opisivanje sadržaja i svih pripadajućih dijelova knjiga ili rukopisa, nov način prikazivanja građe (kronološki, predmetni). Starije bibliografije, poput Kukuljevićeve, ograničavale su se na popise knjiga, te često preuzimale zadaće kataloga (bilježenje mjesta čuvanja i signature), no i danas je zbog posebnosti građe, koja je rijetka i stara, nezamislivo napisati bilo kakav bibliografski opis bez signature.¹⁰³

Ono što je uvijek bio problem, i u čemu su se autori unutar istoga prikaza dvoumili bili su stvarni naslovi. Nije teško uočiti već toliko puta nabrojene izraze koji se pojavljuju samostalno ili u kombinacijama, pa ćemo jedan naslov pronaći u različitu obliku na susjednim stranicama, a da ne govorimo da je isti autor u jednom djelu kombinirao više načina prikazivanja stvarnih naslova. Stariji autori često su bili uzor mlađima kako na sličan način pri-

¹⁰³LOGAR 1973: 54.

stupiti neistraženomu dijelu glagoljsko-liturgijskoga korpusa. Tandarić sam kaže da o Ritualu želi pisati na način na koji je Vajs pisao o misalima i brevijarima, istodobno ukazujući na prethodnike koji su se bavili tom tematikom. O razlikama prikaza istih čitanja kod Vajsa, Milčetića i Strohala upozorio je Štefanić u recenziji Vajsova *Najstarijega hrvatskoglagoljskoga misala*.¹⁰⁴

Kroz pojedina poglavlja misala i brevijara u ovom se radu uspoređuju opisi Milčetića, Vajsa i Štefanića. Kada se govori o njihovim sličnostima i razlikama, ne smije se zaboraviti da je između Vajsovih dvaju djela ipak prošlo više od 30 godina, pa se unatoč sličnim metodama uočavaju novine, što se ponajviše odnosi na veće isticanje zapisa u drugome djelu. U brevijarima kronologiju pratimo od Vajsa, preko Milčetića do Štefanića, a u misalima od Milčetića, preko Vajsa do Štefanića. Tek su Vajs i Milčetić pristupili dubljemu sadržajnomu opisu, istaknuvši poglavlja rukopisa/knjige. Obojica su glagoljske tekstove prenosili u ćirilčnoj transliteraciji, za razliku od Štefanića koji prelazi na latiničnu transliteraciju. Milčetić je bio štur u opisu Temporalala, za razliku od Vajsa kod kojega prevladava upravo opis Temporalala, te bi samo naveo njegov opseg i poneko čitanje, osim kod opisa BrDab o kojem je napisao veću studiju budući da ga, kako sam kaže, Vajs nije opisao. Ipak sva trojica navode opseg, stranice i incipit Temporalala. U Sanktoralu su Vajs i Miletić bili mnogo škrtiji, navodeći samo incipit i stranice, no to su ispravili Štefanić i poslije Bakmaz koji analitično istražuje i popisuje cijeli Sanktoral u našim brevijarima. Također u Kalendaru i Psaltiru uglavnom navode samo opseg, i eventualno koju zanimljivost, a Milčetić nerijetko u jednoj rečenici spaja podatke o Psaltiru i himnima s Kalendarom. Drugačiji je pristup u Komunalu kod kojeg Vajs i Štefanić gotovo dosljedno provode stupčani opis obreda, a Milčetić miješa rečenični i stupčani prikaz. Ono što u radu o brevijaru nedostaje kod Vajsa, a što će djelomice nadoknaditi kod misala jesu popisivanja zapisa. U pristupu zapisima nije beznačajna ni razlika između Milčetića i Štefanića. Naime, Milčetićeva je novina, koju su mu isprva zamjerali, ispisivanje mnogih zapisa i bilježaka u kojima su poslije pronađene brojne povijesne i filološke zanimljivosti. Štefanić ide u dublju analizu tako što razlikuje zapise i kasnije službene dodatke određenih čitanja te analizira svaki zapis i uspoređuje ga sa zapisima iz drugih brevijara. Većina se njihovih zapisa podudara. Transliteracija im

¹⁰⁴ŠTEFANIĆ 1952.

se ne razlikuje samo u pismu (Milčetić ćirilična, Štefanić latinična), već i u tome da se Milčetić odlučuje za prozni oblik, a Štefanić vjerno prikazuje izvorne retke. Milčetić razne račune, blagoslove i zapise samo spominje, ali ih ne opisuje, dok Štefaniću svaki podatak služi kao uputnica za transliteriranje i kraću analitičku obradu spomenutoga teksta. Tako Milčetić u BrPm piše: »Na l. 362b dolaze nekakvi računi (sir, bob); onda blagoslov ili zaklićanje pa (kurzivom): то писа з рачица«,¹⁰⁵ a Štefanić razdvaja analize tih zapisa i ispisuje svaki tekst zasebno. Ponekad obojica upućuju na posebnosti određenih djela govoreći da, primjerice, BrDrag obiluje biblijskim perikopama. Kod misala imamo nešto drugačiju situaciju, jer je ovdje i Vajs dodao mnogo više zapisa. Kako je već rečeno, Milčetić je više volio zapise i često je donosio izvorni oblik imena mjeseca iz Kalendara, ali je poput Vajsa isticao samo slavenski sloj svetaca, dok Štefanić opisuje i ukazuje na sve blagdane. U Sanktoralu, slično kao i u Komunalu, Milčetić i Vajs ističu samo početak prve i zadnje službe, a Štefanić nabraja sve svece. Vrlo dobru usporedbu Vajsa i Milčetića napisao je Štefanić kada je rekao da su Vajsove prednosti isticanje bitnosti, preciznost i preglednost, što kod Milčetića u dobroj mjeri izostaje.¹⁰⁶

12. Analitička bibliografija. Štefanić, svjestan kako nije stigao sve obraditi i da je bitno nastaviti sa što potpunijim bibliografskim istraživanjem kao ishodištem u proučavanju rukopisa, na kraju uvoda u bibliografiju ističe da ostatak prepušta mlađim istraživačima, koji će zatim osim rada na analitičkoj bibliografiji svoja dostignuća objavljivati i u samostalnim studijama, ponajviše u *Radovima Staroslavenskoga instituta* i *Slovu*.

»Nadam se da će ovo djelo usporedo s mojima *Glagoljskim rukopisima otoka Krka* (1960) dati solidnu bazu za svestrano proučavanje hrvatske glagoljske pismenosti i književnosti. Žalim što nisam uspio da izradim i opise ostalih glagoljskih rukopisa u Hrvatskoj i Sloveniji, kako sam to namjeravao. Stoga to ostavljam u zadatak mladima« (ŠTEFANIĆ 1969: 24).

Želja mu je bila da se na sustavan način, deskriptivno, ali i analitički pregledno popišu sva čitanja u što većem broju rukopisa. Svjestan da bi ponovno kompletno opisivanje dovelo do zamora odlučio je razdvojiti bibliografiju od opisivanja rukopisa, te je od tada bibliografija pisana zasebno, a istra-

¹⁰⁵MILČETIĆ 1911: 43.

¹⁰⁶ŠTEFANIĆ 1952: 48.

živači su se bavili pojedinim rukopisima u cjelini. Kada su prije četrdeset i više godina znanstvenici Staroslavenskoga instituta: najviše Ivan Bakmaz, a zatim Marija Agnezija Pantelić, Ivanka Petrović, Marica Čunčić, Josip Bratulić i drugi, počeli izrađivati analitičku bibliografiju hrvatskoglagoljskih misala i brevijara, bio je to prijelaz iz tekstualno-deskriptivnoga bilježenja podataka u strogo kataložno-analitično bilježenje. Pomak od deskriptivne na analitičku bibliografiju, zbog njezine isključive usmjerenosti na sadržaj bio je moguć tek kada su se razdvojili kritički, tekstualni i sadržajni aspekti. Područje istraživanja koje je nekad morao proći samo jedan autor poput Vajsa, Milčetića i Štefanića, sada radi više istraživača na nekoliko projekata, pa u analitičkoj bibliografiji izostaju podaci o godini i mjestu nastanka, sve vrste paleografskih, filoloških i drugih opisa, dodanih zapisa i bilježaka o literaturi. Otada je svako čitanje (ponekad i nekoliko čitanja, ako je riječ o istoj biblijskoj glavi) zapisivano na kataložnom listiću (8.6cm x 12.4cm). Do danas se skupilo 16 kataložnih kutija, a kako svaka u prosjeku ima od 1800 do 2000 listića, radi se o 30-ak tisuća listića. Jedan prosječan kataložni listić u analitičkoj bibliografiji sadržava skraćenicu rukopisa, stranicu ili list, skraćenicu biblijskoga čitanja na latinskom i mjesto u Bibliji, naslov teksta koji može biti transliteriran s izvornika ili u latinskom obliku, vrstu teksta, incipit ako je riječ o sermonu ili homiliji, te datum. Takav sustavan bibliografski pristup imao je za svrhu utvrditi maksimalan opseg biblijskih i ostalih tekstova¹⁰⁷ (himni, sermoni i homilije s incipitima), a poslije i odrediti cjelokupan sadržaj Sanktorala i Komunala.¹⁰⁸ Na temelju dugogodišnje analitičke obrade Ivan je Bakmaz u radu *Biblijska čitanja u hrvatskoglagoljskim brevijarima* (2004) objavio komparativan opis hrvatskoglagoljskih brevijara s obzirom na pojavljivanje i duljinu odabranih biblijskih poglavlja kao i tabelaran prikaz opsega odabranih biblijskih glava u svakom pojedinom brevijaru, a isti autor sprema i sličnu obradu hrvatskoglagoljskoga misala.

Prijelaz iz jednoga medija u drugi značio je određene novosti. Kako pojedina čitanja (jedan kataložni listić najčešće predstavlja jedno čitanje) za-

¹⁰⁷BAKMAZ 2004: 139.

¹⁰⁸Ivan Bakmaz na projektu *Hrvatska i europska književnost srednjega vijeka* radi na proširenju analitične obrade Komunala i Sanktorala u hrvatskoglagoljskim misalima i brevijarima.

pisivana na kataložnim listićima nisu bila ničim povezana, moglo se uvijek dodavati nešto novo ili ispravljati već napisano. Iskorak u sastavljanju bio je taj što istraživač nije morao odmah zastati nad problematičnim čitanjem, već ga je mogao nakon konzultacija u stručnoj literaturi poslije odgonetnuti, a drugi su se suradnici u tijeku postupka izrade mogli služiti pronađenim podacima. Na primjeru jednoga čitanja iz BrDab može se vidjeti koliko se bibliografski opis iz Štefanićevih *Glagojskih rukopisa JAZU* razlikuje od Bakmazova kataložnoga zapisa.

U BrDab na 288a Štefanić piše: »Na Rođenje Marijino i u oktavi su veći odlomci Salamunove pjesme«. ¹⁰⁹ Štefanić rjeđe u opisu Temporalala navodi biblijska čitanja, već ih u sklopu literature na drugačiji način prenosi iz Berčićevih *Ulomaka svetoga pisma*. No, kad upozorava na neku biblijsku knjigu, to najčešće znači da je u određenom brevijaru/misalu zastupljena u znatnoj količini. Također, kao i u ostalim navodima, upućuje samo na početak čitanja. Obradu istoga čitanja Bakmaz proširuje na čak četiri kataložna listića, točno navodeći o kojem se listu radi. Na prvoj piše da se na 287d-288a nalazi *V navečerie roistva B(ogo)r(odi)ce Marie*, a zatim slijede tri kataložna listića s čitanjima *Pjesme nad pjesmama*: na 288a je 1,1-5, na 288b 1,6-8, a na 288b-288c 1,9-17. Ovaj primjer Štefanićeve deskriptivnosti i Bakmazove analitičnosti pokazuje da je najbolje svako djelo proučiti u nekoliko bibliografija jer će nam u deskriptivnoj nedostajati određeni podaci, dok ćemo neke odnose, paralele i posebnosti prije pronaći ili u deskriptivnim bibliografijama ili u nekoj posebnoj studiji. Svi navedeni primjeri potvrđuju Štefanićevu napomenu da ne postoji nikakav propis niti praksom utvrđena tehnika opisivanja rukopisa, te da je najbolje rješenje odabrati optimalnu vlastitu metodu koja prati opća načela bibliotekarstva i arhivistike.

Sa skorašnjim završetkom analitičke bibliografije pojavila se ideja da se stečena iskustva, tj. već postojeći kataložni zapisi analitičke bibliografije, prenesu u novu tehnologiju.

13. Digitalizacija. Nakon svega navedenoga ne iznenađuje odluka da u sklopu digitalizacije institutske građe jedna od prvih bude upravo analitička bibliografija čitanja hrvatskoglagojskih misala i brevijara, ponajprije radi unaprjeđenja pretraživanja, dostupnosti i mnogostrukoga uspoređivanja. Voditeljica projekta *Glagojska paleografija* i urednica elektroničkoga

¹⁰⁹ŠTEFANIĆ 1969: 151.

izdanja analitičke bibliografije ravnateljica Marica Čunčić imajući na umu važnost interdisciplinarnoga pristupa sastavila je grupu od nekoliko ljudi, koji su radili na prijenosu građe u digitalni oblik i njezinu uređivanju. To su osim M. Čunčić bili autori ovoga članka: Antonio Magdić zadužen za računalni program, održavanje i čuvanje baze i Andrea Radošević, suradnica na projektu *Hrvatska i europska književnost srednjeg vijeka* čija je voditeljica Ivanka Petrović, a u sklopu kojega je stvoren velik dio građe analitičke bibliografije. Najduže je na tome radio Ivan Bakmaz, koji i danas obradom glagoljskih brevijara proširuje analitičku bibliografiju. U zajedničkom osmišljavanju postupka digitalizacije držali smo se osnovnih načela *Nacionalnoga programa digitalizacije arhivske, knjižnične i muzejske građe te Zakona o autorskim i srodnim pravima*. Kao ustanovi s vlastitom kartotečnom bibliografijom dopuštena nam je digitalizacija radi zaštite,¹¹⁰ uz uvjet da iza analitičkoga bibliografskoga opisa svakoga rukopisa stoji ime autora. Kako svaki digitalni projekt mora početi definicijom skupa funkcija i skupa korisnika (KILBRIDE 2004: 1), na početku smo morali znati što digitalizacijom želimo postići i koji će se sve korisnici njome služiti.

I prije digitalizacije upravo se izborom analitičke, a ne deskriptivne, bibliografije unaprijedio rad i uvelike dobilo na brzini. Mogućnost naknadnoga dodavanja podataka bez negativnoga utjecaja na već skupljenu građu bitna je prednost digitalnoga i kataložnoga zapisa. Jedan dio ostalih podataka koji su se uz sadržajne opise nalazili u prijašnjim bibliografijama (impresum, popisi mjesta čuvanja samih rukopisa i njihovih fotokopija), nalazi se u *Izvorima Staroslavenskoga instituta*,¹¹¹ drugom institutskom projektu u kojem su digitalizirane preslike i popisi svih inačica glagoljskih knjiga i rukopisa. Kao što su prijašnji autori nastojali, ako ne proširiti, a onda barem građu predstaviti na pregledan način, tako je i digitalizacija morala biti osmišljena kao proizvod koji će ponuditi nešto novo, jer bi digitalni oblik koji ne bi pružao ništa više od kataložnoga, bio čak lošiji zbog izostanka konteksta. Kako su bibliografski podaci na kataložnim listićima dobro čitljivi i pre-

¹¹⁰Nacionalni program digitalizacije arhivske, knjižnične i muzejske građe 2006: 23.

¹¹¹Urednica je elektroničkoga izdanja *Izvor Staroslavenskog instituta* Marica Čunčić, računalni program napravio je Antonio Magdić, a podatke je usklađivala i unosila Ljiljana Mokrović. Više o računalnom programu *Izvori* vidi u članku: Ljiljana Mokrović, Antonio Magdić, *Izvori* – dio građe Staroslavenskoga instituta na *intranetu*, *Slovo* 59: 283-312, 2009.

gledni, jer su podijeljeni prema poglavljima, pa se određeni rukopis javlja na više mjesta ovisno o tome radi li se o Temporalu, Komunalu, Sanktoralu ili Psaltiru, postavilo se pitanje koja je svrha digitalizacije i donosi li ona bitne prednosti budući da se prenosi već zapisana građa. Novost se mogla ostvariti jedino preosmišljavanjem sadržaja koji bi poticao na asocijativnost i komparativnost, postavljanjem podataka u novi kontekst, zadavanjem različitih parametara radi dobivanja tabličnoga prikaza, a što je prije svega pretpostavljalo veće znanje i iskustvo. Ponajviše se išlo za tim da se omogući bolja preglednost i brzina dobivanja podataka, znajući da korisnicima redak ili čitanje ponekad treba samo za ilustraciju, a ne uvijek za dublje proučavanje. Pitanje je bilo kako napraviti dobar digitalan sadržaj, osigurati dugoročnu zaštitu baze, te procijeniti hoće li se njome uistinu unaprijediti dostupnost. Unatoč predradnjama nije se moglo sve predvidjeti, te je baza zahtijevala kontinuirano unapređivanje i razvijanje pa je sustav istodobno nastajao prema unaprijed zadanim načelima i konstruktivnim primjedbama na nedostatke koji su se javljali nakon unosa većeg broja jedinica.

Izrada bibliografske baze ne bi bila opravdana kada ne bi donosila ništa novo u odnosu na postojeće bibliografske popise pa smo stoga u osmišljavanju omogućili što širu ponudu, pazeći pri tom da izbjegnemo ponavljanja, tj. podatci koji se spominju u bazi *izvori.stin.hr*, ne nalaze se u bibliografskoj bazi *bib.stin.hr* i obratno.

Prednosti digitalizirane bibliografske baze podataka:

1. Popunjavanje neodgonetnutih čitanja pretraživanjem i tabličnim prikazom. Ako u nekom nizu nedostaje potpuno određenje čitanja (stupac, redak, autor homilije ili sermona), pomoću incipita iz napomene, tj. rezultata pretraživanja po ključnim riječima iz incipita, uspoređujemo ista čitanja u drugim brevijarima i misalima te dodajemo podatke koji nedostaju.
2. Brzina dobivanja podataka.
3. Statistika – podaci nam služe kao statistika ukupnoga broja čitanja i pojavljivanja u svim ili u samo jednom misalu/brevijaru.
4. Rekonstrukcija staroslavenske Biblije – izrada posebnoga logaritma koji unutar zadanih brevijara/misala zbraja čitanja određene biblijske knjige po pripadajućem broju poglavlja.
5. Izrada tablice – označavanjem zadanih parametara u bilo kojim kombinacijama, na jednostavan se način ispisuje tablica u kojoj na vertikalnoj

osi dolaze naslovi, u horizontalnoj skraćenice rukopisa u kojima se nalaze, a na križanju broj lista. Stoga istraživači više neće trebati sastavljati vlastite tablice, nego samo zadati postavke. Sličnu tablicu još je prije više od dvadeset godina objavio Tandarić u *Hrvatskologoljskomu ritualu*, pokazavši nov način prikazivanja građe.

6. Lakše detektiranje iznimaka i rijetkih tekstova u tabličnom prikazu. Ako brevijar/misal sadrži određeni tekst, ispisat će nam se broj lista, a u protivnom će polje ostati prazno. Na taj način veći broj praznih polja u okolini upućuje na rijetke tekstove u hrvatskologoljskim misalima/brevijarima.
7. Pretraživanje – zadavanjem ključnih riječi i označivanjem parametara u raznim kombinacijama dobivamo podatke u dvama preglednim oblicima: 1. stupčanom, koji je sličan kataložnim listićima analitičke bibliografije i sadrži sve podatke o određenom čitanju i 2. tabličnom.
8. Uspoređivanje i asocijativnost – mogućnost smještanja podataka u kontekst različit od onoga koji poznajemo (uspoređivanje različitih oblika naslova, uspoređivanje čitanja prema rednom broju stranica i dr.) kao jedna od ključnih prednosti strojnočitljivih, tj. digitaliziranih bibliografskih baza podataka (HELLINGA¹¹²).

Nedostatci:

1. Gubitak konteksta – moramo ga preosmisliti.
2. Izostanak fizičke kontrole – unaprijed zahtijeva puno intelektualnu kontrolu jer se kasniji propusti i pogreške teže uočavaju.

Dosad je u bibliografsku bazu podataka *bib.stin.hr* upisana analitička bibliografija 41 rukopisa (BrBar, BrBrib, BrDab, BrHum, BrKuk, BrMavr, BrMetr, BrMos, BrLab₁, BrLab₂, BrN₂, BrVat₅, BrVat₆, BrVat₁₀, BrVat₁₉, BrVb₂, BrVO, Code slave 11, Kop. 22, MBer, MBrib, MHrv, MKoph, MKož, MLab₁, MLab₂, MMod, MN, MNNew, MNNov, MOxf₁, MOxf₂, MPt, MR180, MRoč, Ms. Canon. Lit. 172, MSenj, MVat₄, MVat₈, MVb₁, MVb₂), a do kraja projekta upisat će se preostali brevijari iz kataloga: BrBroz, BrDrag, BrN₁, BrOxf, BrPm, BrRom, BrVb₁, BrVb₃.

13.1. Program. Specifičnost građe zahtijevala je izradu posebnoga raču-

¹¹²Lotte Hellinga, A meditation on the variety in scale and context in the modern study of the early printed heritage. *The papers of the Bibliographical Society of America* 92, 4 (1998), 401, 413; citirano prema KATIĆ (2007).

nalnoga programa koji je napravio Antonio Magdić. U bibliografsku bazu podataka (koja je izvoran rad), upisivali su se podatci analitičke bibliografije koji su desetljećima nastajali u Staroslavenskomu institutu. Između dvaju načina digitaliziranja, skeniranja kataložnih listića i njihova indeksiranja te izrade računalnoga programa s bazom podataka u kojem se svaki kataložni listić ručno upisuje i zatim višestruko pretražuje odlučili smo se za drugo rješenje čime se opravdava svrhovitost projekta.¹¹³ Jedino su najpovoljniji program, sustav zaštite i čuvanja podataka te računalna tehnologija s mogućnošću lakoga nadograđivanja mogli osigurati kvalitetan zapis. Zato je stvoren pregledan i fleksibilan program s jednostavnom navigacijom, dobrim dizajnom i brzim učitavanjem stranica. Na Linux-u OS podignuti su poslužitelj Apache i baza podataka MySQL, koja se redovito održava jer povremeno lošiji uvjeti čuvanja znače gubitak sadržaja, za razliku od tradicionalnih oblika građe gdje su dopušteni kratkoročno slabiji uvjeti.¹¹⁴ Izborom poslužitelja s mnogo diskovnoga prostora dobivena je cjelodnevna dostupnost. Podatci se svakodnevno ažuriraju i spremaju u SQL obliku. U slučaju gubitka informacije ili nepredviđene situacije, što je u digitalnom okružju najveći problem, slijedi povratak na posljednju verziju koja nije starija od 24 sata. Baza podataka pohranjuje se na dva tvrda diska, povremeno na DVD-u ili udaljenom računalu. Pristupa joj se http protokolom¹¹⁵ i to samo unutar Staroslavenskoga instituta. Podatci se radi razmjene ili pohrane mogu prenijeti u XML jezik.¹¹⁶ Kako baza nije zaštićena lozinkom, poslužitelj provjerava korisničke IP adrese¹¹⁷ te korisnike koji nisu na dopuštenoj listi preusmjerava na službenu stranicu Instituta. Program bibliografske

¹¹³Nacionalni program: 40.

¹¹⁴Isto: 17.

¹¹⁵HTTP (HyperText Transfer Protocol) je glavna i najčešća metoda prijenosa informacija na internetskoj mreži, koja omogućuje objavljivanje i prezentaciju HTML dokumenata.

¹¹⁶XML jezik (*Extensible Markup Language*) vrlo je raširen i koristi se za različite svrhe: odvajanje podataka od prezentacije, razmjena ili pohrana podataka, povećanje dostupnosti podataka i izrada novih specijaliziranih jezika za označavanje. XML je standardizirani jezik o kojem se brine World Wide Web Consortium.

¹¹⁷IP broj ili IP adresa je jedinstvena broječna oznaka računala na internetu. Svako računalo koje je povezano na Internet mora imati jednoznačno dodijeljenu IP adresu koja je nužna da bi se paketi upućeni s izvorišnjog računala mogli preusmjeriti do odredišta. Taj postupak preusmjeravanja vrše posebna računala, tzv. usmjerivači. IPv4 trenutačni je standard za IP adresiranje na Internetu.

baze podataka napisan je u XHTML-u,¹¹⁸ a rabljeni su i skriptorski jezici PHP¹¹⁹ i JavaScript¹²⁰ koji omogućuju stvaranje dinamičkoga XHTML sadržaja. U izvođenju operacija, koje olakšavaju unos podataka, upotrebljava se AJAX.¹²¹ Kako su upisivanje i ažuriranje digitalnih zapisa najzahtjevniji dio CMS sustava, radi smanjenja pogrešaka pri upisu podataka, dodane su JavaScript i AJAX kontrole. Program je podijeljen na tri dijela:

- 1) kratak opis i upoznavanje korisnika s digitaliziranom bibliografskom bazom podataka *bib.stin.hr* u kojoj su navedeni autori bibliografije pojedinih misala i brevijara, autori digitalizirane baze, upute i podaci o kontaktu
- 2) obrazac za pretraživanje prema ključnim riječima
- 3) CMS¹²² sustav za upravljanje sadržajem, pomoću kojega administratori upisuju i ažuriraju podatke, podijeljen je na 5 dijelova: rukopisi, naslovi, grupe, tipovi i kartice.

13.2. Konvertiranje zapisa. Prijenos iz kataložnoga u digitalni sadržaj vrlo je zahtjevan, jer se postojeći odnosi podataka kataložnoga zapisa mogu zadržati samo promjenom strukture. U izradi baze i strukturiranju podataka stoga se koristila MySQL¹²³ relacijska baza podataka.¹²⁴ Konvertiranje se provodilo razbijanjem strukture jednoga kataložnoga listića na segmente. Primjerice, na dosadašnjim kataložnim listićima ponekad je bilo više biblijskih čitanja koje smo morali podijeliti na nekoliko zapisa, a to je rezultiralo većim brojem digitalnih zapisa. Katkad su se zbog ekonomičnosti dva različita čitanja iste biblijske knjige (primjerice, u opisu BrMos na istom listiću piše da se od 241b do 241d nalaze Ez 2,1-10 i 3,1-7¹²⁵; a u MMod na 201d nalazi se Eccli 44,16-17;20; 22; 25-27)¹²⁶ pisala na jednom kataložnom listiću. Takav jedan kataložni zapis s nekoliko bibliografskih podataka trebalo

¹¹⁸XHTML - *extensible Hyper Text Markup Language*; <http://www.w3.org/TR/xhtml1/>.

¹¹⁹PHP (Hypertext Preprocessor) je objektno-orijentiran programski jezik namijenjen ponajprije programiranju dinamičnih internetskih stranica: <http://www.php.net/>.

¹²⁰JavaScript je skriptni programski jezik, koji se izvršava u pregledniku (klijentskoj strani).

¹²¹AJAX – Asynchronous JavaScript and XML.

¹²²CMS – Content Management System.

¹²³<http://www.mysql.com>.

¹²⁴Relacijska baza podataka skup je relacija definiranih relacijskom shemom baze podataka. Besplatna je, vrlo stabilna, ima dobro dokumentirane module i ekstenzije te podršku mnogih programskih jezika: PHP, Java, Perl, Python.

¹²⁵Analitičku obradu BrMos napravila je Ivanka Petrović.

¹²⁶Analitičku obradu MMod napravio je Ivan Bakmaz.

je stoga podijeliti na isto toliko digitalnih zapisa (u slučaju već spomenutoga primjera iz BrMos na dva digitalna zapisa). U kataložnom obliku to je bilo prihvatljivije rješenje jer je na relativno malom prostoru korisnik mogao dobiti uvid o opsegu nekoga biblijskoga poglavlja, što bi se izgubilo pretjeranim razdvajanjem. Kako u digitalnom obliku svako pojedino čitanje čini jedan zapis, takvom se razdvajanju, a k tome i traganju za točno određenim čitanjem, doskočilo osmišljavanjem posebnoga logaritma koji unutar zadanih misala/brevijara zbraja opseg biblijskoga poglavlja. Takav logaritam služi za rekonstrukciju hrvatske crkvenoslavenske Biblije, jer uvelike skraćuje vrijeme izrade posebnih tabličnih prikaza za svako biblijsko poglavlje i brevijar/misal, a istodobno omogućuje njihovo uspoređivanje. Zamjena mehaničkoga pristupa logičkim najviše se očitovala u oblikovanju poglavlja. U mnoštvu informacija, a zasad je upisano 19000 zapisa, svakomu je kataložnomu zapisu kao hijerarhijska osobina pridružena i istaknuta pripadnost poglavlju.

Jedan od problema razdvajanja javio se kod naslova svetačkih slavlja. Naime, svetačka se slavlja u hrvatskologoljskim brevijarima ne podudaraju u potpunosti, jer se na pojedini dan u jednom brevijaru slave istodobno tri sveca (a , b , c), u drugom se slave odvojeno prva dva (a , b) i treći (c), a u trećem brevijaru od spomenuta tri sveca nedostaje jedan, npr. (b). Postavilo se pitanje treba li dulji naslov a , b , c razbijati na a , b te c ; a , c te b ; b , c te a , ili pak dodati poseban naslov za svako pojedino svetačko slavlje. Radi lakšeg snalaženja u pretraživanju i dobivanja potpune informacije u što kraćem roku, kao norma je odabran najdulji oblik, a u napomeni su dodani hagiografski podatci pojedinoga brevijara.

Pretraživanje u kataložnim listićima bilo je potpomognuto kontekstom susjednih zapisa. U digitalnoj se bazi zbog drugačijega predstavljanja građe i naše percepcije gubi kontekst koji postoji u kataložnoj bibliografiji, a gubitkom konteksta otežava se pristup, pronalaženje podataka, a time i svrhitost same baze. Različiti oblici istoga naslova u više rukopisa u prijašnjem okružju nisu predstavljali teškoće u pretraživanju. No, ako je digitalna baza odabrana isključivo radi poboljšanja pretraživanja i dostupnosti, nedopušteno je više puta ponavljati nekoliko inačica naslova jer u digitalnom okružju to znači više naslova različita značenja. Stoga su opisni podatci ponajviše dodavani u naslovima i napomenama. Vrlo bi teško bilo razmišljati nije li možda, primjerice, neki himan zapisan na latinskom ili (i) na hrvatskom, pa

zatim još tragati za njim u izborniku, ili odgonetavati kako su pojedini naslovi (npr. naslovi svetačkih slavljâ) mogli biti zapisani. Stoga smo, kako ne bi došlo do zbrke, normirali naslove koji su zapisivani tijekom više desetljeća, jer je nerijetko isti naslov u više brevijara/misala bio zapisivan na tri načina (hrvatskom, latinskom te latinskom i hrvatskom paralelno). Radi očuvanja specifičnosti svakoga rukopisa, ali i iskorištavanja prednosti suvremene tehnologije, odlučili smo se za paralelne izvorne naslove (koji se u najvažnijim priručnicima najčešće navode),¹²⁷ latinske i hrvatske (najčešće oba), te smo u napomeni dodali naslov s izvornika zapisan na kataložnom listiću. Takav je postupak zasigurno opravdan promjenom iskustva korisnika, znamo li da dio istraživača nema uvid u glagoljske tekstove. Tako primjerice, pjesme iz *Code slave II* vjerojatno poznaju iz Štefanićeve *Hrvatske književnosti srednjega vijeka* pa je bilo dobro i iz te knjige dodati naslov. Zato postoje dva naslova:

Bratě brata sprovoděmo za n se b(og)u pom(o)lěmo, *Code slave II*, 196v-197r.

Bratja, brata sprovodimo (za nj se bogu pomolimo), *Hrvatska književnost srednjega vijeka*, str. 421.¹²⁸

Digitalizacija je omogućila mnogostruko pretraživanje jer je svaka osobina (većini čitanja kao osobina dodan je tip, odnosno vrsta teksta) mogla postati osnovnim polazištem. Tako se pronalazak informacija više ne nudi samo iz perspektive naslova čitanja ili cijeloga poglavlja, nego i vrste tekstova (rituali, homilije, himni, evanđelja) i dr.

13.3. Logički skupovi. Logička organizacija digitalnoga zapisa razlikuje se od organizacije kataložnoga. Zato smo u prijenosu građe iz jednoga u drugi medij bitnu pozornost pridali upravo njihovoj razlici, jer se u digitalnom okruženju struktura izvornika može očuvati samo drugačijim povezivanjem. Dobar digitalni zapis mora sadržavati više informacija nego što ih sam posjeduje, odnosno osim sadržaja treba imati podatke koji osiguravaju kontekst, a koji se oblikuje pomoću opisnih informacija o objektu, takozvanih metapodataka (logički skup, atributi) kao što su tip, podtip, odnosi s drugim objektima.¹²⁹ O konvertiranju zapisa i dodavanju obilježja (atributa) E. Svenonius, koju u svojem radu spominje Tinka Katić, piše da je svaki

¹²⁷Više o stvarnom naslovu vidjeti kod Logar (1973) i Katić (2007).

¹²⁸ŠTEFANIĆ 1969a: 421.

¹²⁹ŠOJAT-BIKIĆ 2006: 22.

bibliografski entitet obilježen skupom atributa, a zamršeno je to što svaki atribut može postati entitet (npr. ritualni tekst, epistola).¹³⁰ Što bi dakle u našem kontekstu bilo svojstvo, tip ili nadskup? Svojstvo je nešto što poblize određuje naslov (npr. datumi u Sanktoralu ili transliteriran izvorni naslov), nadskupovi su poglavlja, odnosno dijelovi brevijara/misala, a tip je nešto što odgovara vrsti tekstova (epistola, homilija, himan, evanđelje), pa se primjerice odabirom evanđelja iz »izbornika vrste tekstova« ispisuju sva evanđelja koja stoga nije potrebno posebno pronalaziti u »izborniku naslova«. U tradicionalnom kataložnom obliku dovoljno je bilo na jednom listiću napisati da slijedi Komunal i jednostavno nastaviti redati listiće, no kako u digitalnom obliku nema rednih brojeva, svakom je digitalnom zapisu kao osobina dodan nadskup kojem pripada. Naša bibliografska baza podataka stoga ima razgranate rubrike za dodavanje osobina, polje za pretraživanje, sučelje za ispis i tablični prikaz.

13.4. Dosljednost. Radi izbjegavanja subjektivnoga isticanja ili pak zaobilaznja pojedinih osobitosti u bibliografskim digitalnim zapisima velika se pozornost pridaje dosljednosti. Jedno od ključnih pitanja bilo je odabiranje normiranoga jedinstvenoga naslova, ne možemo primjerice Uskrs pisati hrvatski i latinski, a treću nedjelju korizme samo latinski (*Dominica III. post quadragesimale*). U kataložnim listićima takve se razlike zbog konteksta gotovo ne zamjećuju, ali ako u digitalnomu izborniku sve nedjelje tražimo pod *D (Dominica)*, shvatit ćemo kako određeni naslov nedostaje. Dakako, uvijek je moguće prema rednom broju listova pregledati sve zapise (čitanja) pojednoga misala/brevijara, ali ako ne znamo nijedan podatak kojim bismo suzili pretraživanje, a čitanje se primjerice nalazi na sredini rukopisa, bit će jednostavnije pregledati kataložne listiće.

13.5. Upućivanje. U većini se dosadašnjih bibliografija, radi izbjegavanja redundantnosti, upućivalo na prijašnje popise i literaturu. Redundancija se izbjegava i u digitalizaciji. Ono što piše u bibliografskoj bazi ne ponavlja se u *Izvorima* i obratno. Obje su baze podataka dobro povezane te se jednim upitom iz *bib.stin.hr-a* može lako doći do digitalizirane inačice glagoljskih knjiga i rukopisa *izvori.stin.hr*. Time je omogućeno brže kretanje između popisa čitanja i samoga glagoljskoga teksta.

13.6. Iskustvo korisnika. Vodič u osmišljavanju digitalne bibliografije

¹³⁰KATIĆ 2007: 106-107. prema E. Svenonius.

i oblikovanju metapodataka bilo je različito iskustvo korisnika. Podsjećam samo da su Kukuljevićeva, Berčićeva i Štefanićeva bibliografija nastajale za različite potrebe i različitu publiku, te da je Logar u svojoj utjecajnoj studiji o bibliografiji rekao kako »bibliografske opise na kraju rada treba srediti tako da korisnik ma koje bibliografske jedinice do nje može doći najkraćim i najsigurnijim putem.«¹³¹ Baza je osmišljena tako da istodobno bude razumljiva studentima i znanstvenicima raznih struka i predznanja, kako bi na brz i jednostavan način došli do željene informacije. Odabir dvojezičnosti (latinski i hrvatski, hrvatski i hrvatskokrvenoslavenski) ili trojezičnosti (latinski, hrvatski i hrvatskokrvenoslavenski) u naslovima uvelike ubrzavaju vrijeme pronalaska i pomažu da se naziv lakše nađe u literaturi, jer ih korisnik ne mora sam odgonetavati.

13.7. Bibliografska baza podataka. Navedene predradnje omogućile su dobivanje razumljive digitalizirane bibliografske baze *bib.stin.hr* s usustavljenom, već otprije zapisanom građom. Bazu podataka čini 5 velikih skupina koje se zasebno ispunjavaju u obrascu: izbornik s popisanim naslovima, polje za upis lista na kojem se čitanje nalazi, polje za upis pozicije ako je riječ o biblijskom čitanju, izbornik s popisom tipova i izbornik s popisom rukopisa. Sve ostale podatke s kataložnoga listića upisujemo u polje napomena iznad kojega su, radi lakšeg unosa teksta, postavljena slova s posebnim dijakritičkim znakovima crkvenoslavenskoga, slavenskih i svih važnijih svjetskih jezika. Prije nego što se unesu podaci s kataložnoga listića, administriraju se preostale četiri skupine jer se podatci poput rukopisa, naslova, tipa i grupe (poglavlja) odabiru iz izbornika, pa ih je, ako se radi o novome pojmu, potrebno najprije dodati u izbornik određene skupine. No kad se jednom upišu, nije ih potrebno ponovno upisivati. Samo je nekoliko obvezatnih skupina, a sve ostale su proizvoljne. Kako je zamišljeno da se baza sastoji od tablica (velikih skupina) koje su relacijski povezane, osmišljena je tablica koja sadržava: a) naslove, b) rukopise, c) tipove (vrste teksta), d) grupe (poglavlja), te konačno e) završna tablica kataložnih listića, koja ujedinjuje sve spomenute tablice i na koju se one relacijski vežu. Tablice su indeksirane za brže pretraživanje.

Redoslijed upisivanja parametara koji čine konačan opis svake skupine:
a) Rukopis se sastoji od pet podskupina: skraćenica rukopisa s izvornoga

¹³¹LOGAR 1973: 38.

kataložnoga zapisa (u zagradu se dodaje standardizirana skraćenica rukopisa koja se podudara s bazom podataka *izvori.stin.hr* u kojoj su digitalizirane preslike navedenih rukopisa), puni naziv rukopisa, autor analitičke bibliografije rukopisa (poslije se na svakomu zapisu automatski pridružuje njegov autor) te dvije poveznice na bazu podataka *izvori.stin.hr* u kojoj doznajemo podatke o mjestu i obliku čuvanja kao i o digitaliziranim izvornim preslikama knjige/rukopisa.

b) Naslove čine dvije obvezatne i jedna dodatna odrednica: skraćenica/izvorni zapis (skraćenica iz Biblije ili transliteriran naslov; napominjem da kod svetkovina ne donosim izvorni, nego samo uvriježeni latinski i hrvatski naziv, jer bi se dodavanjem izvornoga zapisa koji nije zapisan na kataložnim listićima izrada baze znatno odužila), značenje odnosno današnji naziv¹³² te latinski naziv koji se dodaje imenima svetaca, nedjelja i biblijskim knjigama. Kod svetačkih imena i biblijskih naslova upotrebljavaju se sva tri oblika.¹³³ Dosad je upisano oko 1000 naslova.

c) Grupe (poglavlja) oblikovane su kao nadskupovi naslova koji pripadaju određenu poglavlju (Sanktoral, Temporal, Komunal, Psaltir). Od tipova se razlikuju u tome što svaki tekst pripada nekoj grupi, ali zato ne mora biti predodređen tipom. Sastoje se od naziva, latinskoga naziva i opisa. Opseg cijeloga poglavlja prije je bio zapisan na samo jednomu kataložnom listiću na početku kataložnoga niza (*Commune sanctorum*, BrDab 160a-182c),¹³⁴ i u tom se kontekstu podrazumijevalo da svi kataložni listići, primjerice od stranice 160a do 182c, tj. do kataložnoga listića s naslovom nekoga drugoga poglavlja, pripadaju tomu poglavlju. Prije takve vrste zapisa kod Štefanića ili Vajsa obično je iza dvotočke slijedio opseg poglavlja, i eventualno popis čitanja. U digitalnom okružju gdje se pripadnost poglavlju drugačije bilježi,

¹³²Današnje nazive za biblijske tekstove preuzeli smo iz *Jeruzalemske Biblije*, a za svetkovine iz *Časoslova rimskog obreda* (1984-1985).

¹³³Latinske skraćenice za biblijske tekstove preuzeli smo iz: Franjo Većeslav Mareš, *Sigla librorum Veteris Testamenti (Secundum Novi Testamenti editionem Augustini Merk)* i *Sigla Librorum Novi Testamenti (Secundum Novi Testamenti editionem Augustini Merk)*, Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije, I. svezak: A-VRĚDĚ. Zagreb: Staroslavenski institut, 2000., a za ostale nazive iz Sanktorala, Komunala, Temporalala i Rituala iz bibliografija naših fototipska izdanja, Pantelić M., A. Nazor. *II. novljanski brevijar: Hrvatskoglagojski rukopis iz 1495*. Župni arhiv Novi Vinodolski. Fototipsko izdanje. Uvod. Bibliografija, Zagreb-Graz: Staroslavenski institut »Svetozar Ritig« i Turistkomerc, 1977.

¹³⁴Analitičku obradu BrDab napravio je Ivan Bakmaz.

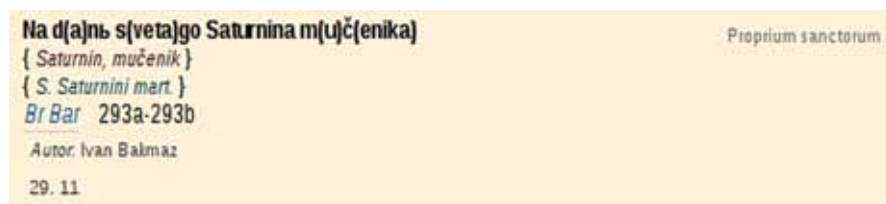
takav je zapis beskoristan, jer njegov fizički izgled nije kao u kataložnim listićima izjednačen s bibliografskim zapisom. Stoga se svakom čitanju dodaje osobina pripadnosti određenom poglavlju te na svakomu zapisu ostaje zabilježeno pripadajuće poglavlje. Da navedemo primjer, osobina Mt kojoj je pridružena osobina položaja 14,22 nije samo to da pripada stranici 12b BrMavr, nego i da pripada Sanktoralu. Odabirom pojedine grupe (poglavlja) dobiva se ispis svih dijelova poglavlja BrMavr.

d) Napomena je proizvoljna skupina koja služi za dodavanje komentara (primjerice o oštećenosti ili nepotpunosti čitanja), ispravljanje ili pobliže klasificiranje naziva, unošenja datuma svetačkih slavlja, navođenje incipita homilije ili sermona (ponekad podatak o latinskom ili grčkom predlošku iz *Patrologiae Latine* ili *Patrologiae Graece*; pri ispravljanju glagoljaševa krivoga navođenja čitanja, spominjemo i njegov kriv navod).

Osnovni su podaci svakoga digitalnoga zapisa: naslov, rukopis, list i pozicija (isključivo ako je riječ o biblijskim tekstovima). Podaci koji nisu obvezatni: tip – vrsta teksta (legende, psalmi, poslanice, apokrifi, litanije, ritualni tekstovi, traktati, homilije, sermoni, evanđelja, kantici, himni), grupa (poglavlje) i napomena. Izostavljanjem bilo kojega od tri obvezatna parametra program nas upozorava na propust, i to ponajprije radi osiguranja od dobivanja manjkava i stoga neiskoristiva zapisa.

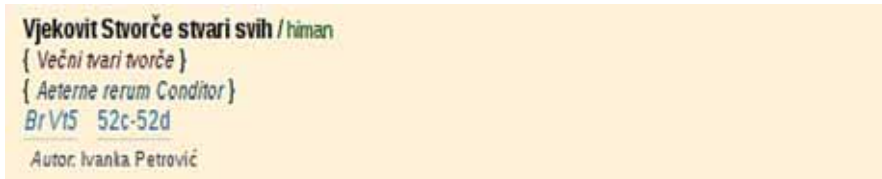
Navest ćemo dva primjera konverzije kataložnoga listića u digitalizirani zapis:

a) čitanje iz Sanktorala u BrBar. Izraz je napisan paralelno u izvornom, standardnom i latinskom obliku s datumom svetačkoga slavlja. Podcrtan naslov BrBar znači da u bazi *izvori.stin.hr* postoje popisi mjesta čuvanja inačica spomenutoga brevijara a brojevi označuju folij i stupac. Kao što se vidi iz primjera, svakomu se zapisu automatski pridružuje njegov autor. (v. sliku 1).

Slika 1: Čitanje iz Sanktorala (Proprium sanctorum) u BrBar
Figure 1: Reading from the Proper of the Saints in the BrBar

b) himan iz BrVat₅. Ovdje je osim naslova brevijara (BrVat₅) podcrtan i položaj himna. To nam je uputnica da baza *izvori.stin.hr* sadržava potpunu digitaliziranu presliku brevijara, i da korisnik jednim potezom dolazi do mjesta u tekstu na kojem se nalazi odabrano čitanje. (v. sliku 2).

Slika 2: Čitanje iz BrVat₅
Figure 2: Reading from the BrVat₅

13.8. Pretraživanje. Višestruko pretraživanje podataka najvažnija je novina digitalizirane bibliografije te smo tom dijelu programa posvetili veliku pozornost. Obrazac je osmišljen nakon stotinjak upisanih kataložnih listića, a sastoji se od nekoliko parametara: upisa ključne riječi ili samo dijela riječi u posebnu rubriku (tako da nismo ograničeni različitim pojavnim oblicima), odabiranja naslova, grupa i vrste teksta iz izbornika, te zadavanja pozicije biblijskoga čitanja. Pretraživanje je mnogostruko jer se istodobno može zadati bilo koja kombinacija (jedan ili više naslova, grupa, tipova i rukopisa), a različita obojanost¹³⁵ dobivenih informacija omogućava lakše uočavanje sadržaja. Postoji mogućnost automatskoga prikazivanja svih biblijskih čitanja i automatske izrade tabličnoga prikaza. Radi preglednosti tablica sadržava manje podataka: skraćena, list, pozicija, rukopis i tip (v. sliku 3).

Posebno je za biblijske tekstove osmišljen dio u kojem se zbrajaju sva čitanja neke glave u zadanim rukopisima. Vodoravno dolaze naslovi, okomito rukopisi, dok se na križanjima pojedinih rukopisa i naslova prikazuje položaj teksta u rukopisu i mjesto u Bibliji, ako se radi o biblijskom naslovu. Na kraju svakoga retka ispisuje se opseg pojedinih biblijskih čitanja, iz čega se vidi koji su dijelovi očuvani u zadanim rukopisima. Riječ je o posebnom logaritmu koji zbraja opseg biblijskih čitanja, a osmišljen je za potrebe rekonstrukcije staroslavenske Biblije.¹³⁶ Na taj je način izbjegnuto dosadašnje ručno uspoređivanje po nekoliko kataložnih kutija. (v. sliku 4 – zamućenu radi zaštite autorskih prava).

¹³⁵U oblikovanju izgleda internetske stranice korišten je CSS (Cascading Style Sheets).

¹³⁶ČUNČIĆ 2008: 269-270.

Pretraživanje

Broj kartica u bazi podataka Staroslavenskog Instituta: **18143**

pretraži:

pozicija: -

naslov:

- 1 Iv - 1 J (Epistula s. Iohannis prima) - Prva Ivanova poslanica
- 1 Kor - 1 C (Epistula ad Corinthios prima) - Prva poslanica Korinćanima
- 1 Kr - 1 Rg (Liber primus regum), Merk: 15m - Prva knjiga o Kraljevima
- 1 Ljet - 1 Par (Liber primus Paralipomenon) - Prva knjiga Ljetopisa
- 1 Mak - 1 Mach (Liber Machabaeorum) - Prva knjiga o Makabejcima
- 1 Pt - 1 P (Epistula s. Petri prima) - Prva Petrova poslanica
- 1 Sam - Liber primus Samuelis - Prva knjiga o Samuelu
- 1 Sol - 1 Th (Epistula s. Pauli ad Thessalonicenses) - Prva Pavlova poslanica Solunjanin
- 1 Tim - 1 T (Epistula s. Pauli ad Timotheum prima) - Prva poslanica Timoteju
- 2 Esdr - Liber secundus Esdrae

 Biblija

grupa:

- Commune sanctorum
- Kalendar
- Lectiones biblicae
- Pokojničko slavlje
- Proprium de tempore

tip:

- antifona
- apokrif
- apokrifne lekcije
- capitula
- epistola

rukopis:

- Br Bak - Brevijar bakarski (u tijeku)
- Br Bar - Baroničev Brevijar (u tijeku)
- Br Bri - Briberski brevijar (u tijeku)
- Br Dab - Dobarski brevijar (u tijeku)
- Br Hum - Humski brevijar (u tijeku)

 tablični prikaz

REZULTAT PRETRAŽIVANJA

Zadajte postavke pretraživanja!

Slika 3: Obrazac za pretraživanje
Figure 3: Search form

	Br Bak.	Br Bri	Br Dab	Br Hum
I. br 1	1-3 4-7 8-20 20T	15Tf 15Tf-15Tf 15Tf		1-20 egzibita
I. br 2	1-6 7-27 28-32	15Tf-15Tf 15Tf-15Tf 15Tf		1-20 egzibita
I. br 3		15-20 20Tf		15-20 egzibita
I. br 4		9-21 200s-200f		9-21 egzibita
I. br 5		4-7 8-20 20s-20s		4-7 egzibita
I. Kor 1	1-4 5-6 20-27 28-32 33-35 36-38	Tf Tf Tf Tf Tf Tf	1-8 11-11	1-27 egzibita
I. Kor 3		25-27 220s	25-27 400s-400s	25-27 egzibita
I. Kor 4		1-5 9-18 18Tf-18Tf		1-5 egzibita
I. Kor 5		7-8 25s		7-8 egzibita
I. Kor 6		25-28 220s-220s 220s	25-28 400s-400s	25-28 egzibita

Slika 4: Tablični prikaz rezultata pretraživanja. Posebna polja (crvena) pomažu kod rekonstrukcije staroslavenske Biblije
Figure 4: Search results in table format. Cells marked red help in the reconstruction of the Old Church Slavonic Bible

Osim toga, istodoban stupčani i tablični prikaz (na temelju učestalosti praznih polja) omogućuju da se u kratkom vremenu detektiraju općenito vrlo rijetki tekstovi. Također, ako je rukopis zapisan u bazi *Izvori*, njegova skraćena u tablici postaje ujedno i poveznica na spomenutu bazu (doznajemo dodatne informacije), a ako postoji digitalna preslika rukopisa poveznica postaje mjesto u rukopisu. Bibliografska je baza ovako osmišljena jer nam je namjera bila da istraživači do željenih podataka i preslika rukopisa, dođu najkraćim i najsigurnijim putem.

14. ZAKLJUČAK

Analiza bibliografija hrvatskoglegoljskih misala i brevijara bila je usmjerena ponajprije na sadržaj, a u manjoj mjeri na ostale bibliografske podatke. U istraživanje su stoga uvrštene bibliografije nalazišta, mjesta čuvanja različitih glagoljskih knjiga ili samo određene vrste knjiga (misali, brevijari), retrospektivna i analitička bibliografija, ali i bibliografski popisi objavljeni u brojnim studijama i fototipskim izdanjima. Uzimajući kao ključna polazišta ravnomjernost opisivanja, normiranost, deskriptivnost, subjektivnost, preglednost, opseg prikazanoga sadržaja te uključivanje komentara, zaključili smo kako razvoj hrvatskoglegoljske bibliografije ponajbolje opisuje ovaj slijed: popisna, popisno-deskriptivna, deskriptivno-analitička, analitička i digitalizirana. Variranja kod pojedinih autora (ponajviše Vajsa i Milčetića) shvaćena su u kontekstu njihove želje da u jednom djelu donesu nekoliko mogućih opisa misala ili brevijara, ali u kontekstu društveno-povijesnih prilika koje nisu uvijek omogućavale podjednak pristup. Prva nacionalna i retrospektivna bibliografija osim što je označila početak bibliografske djelatnosti, ponajprije uključivanjem srednjovjekovnih glagoljskih tiskanih knjiga, proširila je pojam starije hrvatske književnosti na srednji vijek. U istom razdoblju Berčić nastoji na temelju liturgijskih knjiga sastaviti što potpunija čitanja biblijskih knjiga, Rački piše prvi pregled glagoljske književnosti, a uskoro se osniva Akademija u koju će stizati tekstovi iz raznih knjižnica i arhiva. U izradu potpune bibliografije koja će postupno sve dublje ulaziti u analizu sadržaja misala/brevijara, krenulo se tek nakon određenoga broja prikupljenih knjiga. Ključni preokret na početku 20. stoljeća osnutak je krčke Akademije i djelovanje Josefa Vajsa koji u razmaku od tridesetak

godina objavljuje djela o misalima i brevijarima s bibliografskim studijama, a što je konačno označilo prikazivanje sadržaja liturgijskih knjiga. Na dodane zabilješke, paleografske i kaligrafske osobine, iako samo rukopijsnoga fonda, uskoro ukazuje Milčetić, autor prve glagoljske bibliografije. Devetnaestostoljetni povijesno-bibliografski pristup glagoljskoj ostavštini Vajs i Milčetić tako zamjenjuju filološkim pristupom. Velik uzlet dogodio se osnutkom Staroslavenskoga instituta. Naime, njegovi predstavnici (Hamm, Štefanić i Tandarić) u svojim djelima daju smjernice u istraživanju, na temelju kojih su poslije u radovima objavljene skrivene bibliografije. Bibliografski popisi svih tekstova rađeni su za posebna fototipska izdanja, ali ponajviše u sklopu analitičke bibliografije (Bakmaz, Bratulić, Čunčić, Pantelić, Petrović i dr.). U sadržajnoj su obradi relativno dugo dominirali ponajviše opisi Temporala, najvjerojatnije radi goleme količine biblijskih čitanja, odabrana čitanja iz Komunala i Rituala te popisi misa. Sanktoral je dobio potpuniji opis tek u drugoj polovici 20. stoljeća (Štefanić). Zanimljivo je spomenuti kako je i analitička obrada počela s misalima i brevijarskim čitanjima iz Temporala, a tek je poslije Ivan Bakmaz krenuo u zasebnu analitičku bibliografiju Sanktorala i Komunala. Kroz opise Temporala najbolje se ocrta pomak sadržajne analize od samo biblijskih prema nebiblijskim tekstovima (apokrifi, himni, homilije, sermoni) i prema dodanim bilješkama, jer su se u prvim deskriptivnim bibliografijama popisivala isključivo biblijska čitanja, a podatci o nebiblijskim tekstovima nalazili su se isključivo u komentarima, i to samo onih misala/brevijara koji ih sadrže u znatnoj količini. Subjektivna stajališta ranijih bibliografija bila su itekako svrhovita jer su prvi put upućivala na pojedine karakteristike. Uspoređivanjem bibliografija zaključili smo, da se međusobno odnose prema načelu približavanja/udaljavanja, tj. ako je jedna dovoljno pristupila nekomu problemu, druga se ili neće baviti navedenim problemom, ili će mu prići na kompleksniji način, ali neće samo ponavljati već jednom opisano. Upućivanje s jedne, te detaljnije proučavanje teksta s druge strane, jasno potvrđuje visoku svijest o tome kako mnoštvo neobrađene građe nije često dopuštalo ponovni rad na istoj problematici. Slojevit uvid u sadržaj poslije je postignut na dva načina: cjelovitim opisom samo pojedinoga misala/brevijara u posebnim studijama i uvođenjem strogo objektivne analitičke bibliografije, usmjerene isključivo na iznošenje potpunoga sadržaja i ispravljanja pogrešnih navoda, bez ostalih

bibliografskih elemenata. Bibliografija se nije mijenjala samo s obzirom na raspon sadržajnoga prikaza, nego i s obzirom na promjenu njezina tekstualnoga oblika koji je utjecao na preglednost: od kronološke i/ili tematske podjele građe, prevlasti stupčanoga nad rečeničnim popisom, paralelnoga uvođenja popisnoga i tabličnoga prikaza, kataložnih listića kojima se u velikoj mjeri unaprijedila komparativnost do najnovije digitalizirane analitičke bibliografije s mogućnostima višestrukoga istraživanja građe i bržega dobivanja uvida o brojnosti i učestalosti pojedinoga teksta. Digitalizirana bibliografija, iako sadržava isključivo podatke iz analitičke bibliografije, od spomenute je bibliografije potpunija za opis sadržaja (najmanje dvojezičnost ili trojezičnost naslova) i povezivanje raznih podataka iz hrvatskologoljskih misala i brevijara. Njezino jednostavno smještanje već poznatih podataka u novi kontekst ovisno o odabiru parametara pri pretraživanju, tablični prikaz biblijskih čitanja kao pomagalo u rekonstrukciji hrvatske crkvenoslavenske Biblije, popunjavanje neodgonetnutih čitanja, brzina dobivanja podataka, lakše detektiranje iznimaka i rijetkih tekstova, zasigurno će omogućiti lakše proučavanje i cjelovit uvid u građu hrvatskologoljskih misala i brevijara. Kako je svaka bibliografija komplementarna s nekom drugom bibliografijom, teško je odlučiti koju ocijeniti boljom budući da za cjelovit uvid u pojedino djelo najčešće trebamo posegnuti barem za njih nekoliko. Na temelju uspoređivanja navedenih bibliografskih pristupa, može se zaključiti da su svi podjednako važni, imajući na umu njihovu povijesnu, filološku i bibliografsku ulogu u proučavanju hrvatskologoljskih misala i brevijara.

IZVORI I KRATICE:

- BrBar – Baromićev brevijar iz 1493. godine
- BrBrib – Bribirski brevijar iz 1470. godine
- BrBroz – Brozićev brevijar iz 1561. godine
- BrDab – Dabarski brevijar iz 1486. godine
- BrDrag – Dragućki brevijar iz 1407. godine
- BrHum – Humski brevijar iz 15. stoljeća
- BrKuk – Kukuljevićev (Vinodolski brevijar) iz 1485. godine
- BrLab₁ – I. ljubljanski brevijar (161a/2), kraj 14. stoljeća
- BrLab₂ – II. ljubljanski brevijar (163a/2), 15. stoljeće
- BrMavr – Mavrov brevijar iz 1460. godine
- BrMetr – Metropolitanski brevijar MR 161, 15. stoljeće

- BrMos – Moskovski brevijar, prije 1442.-1443. godine
BrN₁ – I. novljanski brevijar iz 1459. godine
BrN₂ – II. novljanski brevijar iz 1495. godine
BrOxf – Oxfordski brevijar iz 15. stoljeća
BrPm – Pašmanski brevijar, druga polovica 14. stoljeća, prije 1389. godine
BrRom – Rimski brevijar D215 iz 15. stoljeća
BrVat₅ – Vatikanski brevijar 5, sredina 14. stoljeća
BrVat₆ – Vatikanski brevijar 6, sredina 14. stoljeća
BrVat₁₀ – Vatikanski brevijar 10 iz 1485. godine
BrVat₁₉ – Vatikanski brevijar 19 iz 1465. godine
BrVb₁ – I. vrbnički brevijar, 13.-14. stoljeće
BrVb₂ – II. vrbnički brevijar iz 14. stoljeća
BrVb₃ – III. vrbnički brevijar iz 15. stoljeća
BrVO – Brevijar Vida Omišljanina iz 1396. godine
Code slave 11 – Pariška pjesmarica iz 14. stoljeća
Kop. 22 – Ljubljanski misal-brevijar iz 15. stoljeća
MBer – Berlinski misal iz 1402. godine
MBrib – Bribirski misal iz 15. stoljeća
MHrv – Hrvojev misal, oko 1404. godine
MKoph – Kopenhagenski misal, kraj 14. stoljeća
MKož – Kožičičev misal (Misal hruacki) iz 1531. godine
MLab₁ – Ljubljanski prvi misal 162a/2 iz 15. stoljeća
MLab₂ – Ljubljanski drugi misal 164a/2 iz 15. stoljeća
MMod – Misal Pavla Modrušanina iz 1528. godine
MN – Novljanski misal iz 15. stoljeća
MNew – Newyorški misal, sredina 15. stoljeća
MNov – Novakov misal iz 1368. godine
MOxf₁ – Oksfordski prvi misal Ms. Canon. Lit. 373 iz 15. stoljeća
MOxf₂ – Oksfordski misal Ms. Canon. Lit. 349 iz 15. stoljeća
MP – Prvotisak hrvatskoglagoljskoga misala iz 1483. godine
MR 180 – Vrbnički «Mali» misal iz 15. stoljeća
MRoč – Ročki misal iz 1420. godine
MS255 – Reimski evanđelistar, 11.-14. st.
Ms. Canon. Lit. 172 – Oksfordski brevijar-misal iz 14. stoljeća
MSenj – Senjski misal iz 1494. godine
MVat₄ – Vatikanski četvrti misal iz 14. stoljeća
MVat₈ – Vatikanski osmi misal iz 1435. godine
MVB₁ – Vrbnički prvi misal iz 1456. godine
MVB₂ – Vrbnički drugi misal iz 1462.-1463. godine

LITERATURA:

- BADURINA-STIPČEVIĆ, V. 2007. Hammovo istraživanje i izdavanje hrvatskoglagoljskih biblijskih knjiga. A. Jembrih (ur.), *Josip Hamm i njegovo djelo: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 100. obljetnice rođenja Josipa Hamma (Zagreb, 2.-3. prosinca 2005.)*. Zagreb: Hrvatski studiji, 49-56.
- BAKMAZ, I. 2004. Biblijska čitanja u hrvatskoglagoljskim brevijarima. M. A. Dürrigl, M. Mihaljević, F. Velčić (ur.), *Glagoljica i hrvatski glagolizam: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske Akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb-Krk 2.-6. listopada 2002.)*. Zagreb-Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija, 139-149.
- BAŠIĆ, P. 2004. Franjevački sveci XIII-XV. stoljeća u hrvatskoglagoljskim kalendara. M. A. Dürrigl, M. Mihaljević, F. Velčić (ur.), *Glagoljica i hrvatski glagolizam: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske Akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb-Krk 2.-6. listopada 2002.)*. Zagreb-Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija, 237-247.
- BERČIĆ, I. 1864-1871. *Ulomci iz svetoga pisma obojega uvjeta staroslavenskim jezikom, I-V*. Prag: C. k. dvorna tiskarnica sinova Bogumila Haase.
- BRATULIĆ, J. 2007. Jagićeva izdanja staroslavenskih kanonskih tekstova. T. Maštrović (ur.), *Zbornik o Vatroslavu Jagiću, književnom povjesničaru, kritičaru i filologu: Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa (Beč, 1. listopada 2005., Varaždin, 13.-15. listopada 2005.)*. Knjiga I. Zagreb: Hrvatski studiji, 49-55.
- ČASOSLOV. 1984-1985. *Časoslov rimskog obreda I-IV*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- ČUNČIĆ, M., A. MAGDIĆ, 2008. The Scientific Program of the Old Church Slavonic Institute, Zagreb, Croatia. *Slovo: Towards a Digital Library of South Slavic Manuscripts* Proceedings of the International conference 21-26 February 2008, Sofija: BAN, 265-280.
- DAMJANOVIĆ, S. 2000. *Filološki razgovori*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- DAMJANOVIĆ, S. 2002. Ivan Milčetić – istraživač hrvatskoga glagolizma. T. Maštrović (ur.). *Zbornik o Ivanu Milčetiću, književnom povjesničaru, filologu i etnologu: Zbornik radova sa znanstvenoga skupa (Varaždin – Malinska, 19.-20. travnja 2001., Varaždin, 16. studenoga 2001.)*. Zagreb: Hrvatski studiji, 9-26.
- HAMM, J. 1958. Judita u hrvatskim glagoljskim brevijarima. *Radovi Staroslavenskog instituta 3*: 103-201.
- HERCIGONJA, E. 1983. *Nad iskonom hrvatske knjige: rasprave o hrvatskoglagoljskom srednjovjekovlju*. Zagreb: Liber.
- HERCIGONJA, E. 2004. *Na temeljima hrvatske književne kulture*. Zagreb: Matica hrvatska.
- JAPUNDŽIĆ, M. 1955. Glagoljski brevijar iz g. 1465. (Vaticano – slavo 19). *Radovi Staroslavenskog instituta 2*: 155-191.

- JERUZALEMSKA BIBLIJA 1994. *Jeruzalemska Biblija: Stari i Novi zavjet s uvodima i bilješkama iz »La Bible de Jérusalem«*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- KATIĆ, T. 2007. *Stara knjiga: bibliografska organizacija informacija*. Zagreb: Hrvatsko knjižničarsko društvo.
- LEKSIKON. 2002. *Opći religijski leksikon*, ur. A. Rebić. Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«.
- LOGAR, J. 1973. *Uvod u bibliografiju*. Sarajevo: Svjetlost.
- KUKLJEVIĆ-SAKCINSKI, I. 1860. *Bibliografija hrvatska*. Zagreb: D. Albrecht.
- KUKLJEVIĆ-SAKCINSKI, I. 1867. *Jugoslavenska knjižnica Ivana Kukuljevića Sackinskog u Zagrebu*. Zagreb: D. Albrecht.
- LINARIĆ, N. 1972. Vjekoslav Štefanić – Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I dio. *Slovo* 22: 133-137.
- MILČETIĆ, I. 1911. Hrvatska glagolska bibliografija. I dio. Opisi rukopisa. *Starine* 33, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- MILČETIĆ, I. 1914. Otok Krk i glagoljska književnost, II. *Vjesnik Staroslavenske akademije u Krku*, Krk, 18-28.
- MOKROVIĆ, LJ., A. MAGDIĆ. 2009. Izvori – dio građe Staroslavenskoga instituta na intranetu. *Slovo* 59: 283-312.
- NAZOR, A. 1978. *Zagreb riznica glagoljice*. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna biblioteka.
- NAZOR, A. 2001. Ivan Berčić, *Zadarska smotra* 5-6: 478-485.
- NAZOR, A. 2002. Milčetićeov odnos prema ćirilici. T. Maštrović (ur.). *Zbornik o Ivanu Milčetiću, književnom povjesničaru, filologu i etnologu: Zbornik radova sa znanstvenoga skupa (Varaždin – Malinska, 19.-20. travnja 2001., Varaždin, 16. studenoga 2001.)*. Zagreb: Hrvatski studiji, 149-153.
- PANTELIĆ, M. 1971. Odras sredine u hrvatskoglagoljskim liturgijskim kodeksima 14. i 15. stoljeća. *Slovo* 21: 324-332.
- PANTELIĆ M., A. NAZOR. 1977. *II. novljanski brevijar: Hrvatskoglagoljski rukopis iz 1495. Župni arhiv Novi Vinodolski. Fototipsko izdanje. Uvod. Bibliografija*, Zagreb-Graz: Staroslavenski institut »Svetozar Ritig« i Turistkomerc.
- PAVELIĆ, M. 1936. Crkveni himni u hrvatskom prijevodu. Zagreb: Tiskom »Glasnika Srca Isusova«.
- PEDERIN, I. 2008. Pisma Ivana Kukuljevića Sackinskog Pavlu Josefu Šafaříku o glagoljici. *Croatica et slavica Iadertina* 3: 231-260.
- PETROVIĆ, I. 1979. Franjo Rački – otac hrvatske Cyrillo-Methodiane. *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti istraživačkoga centra JAZU* 9: 47-99.
- RJEČNIK. 2000. *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije, I. svezak: A-VREĐB*. Zagreb: Staroslavenski institut.
- ROGULJA, P. 1982. Dosadašnji rad na hrvatskoj nacionalnoj bibliografiji knjiga. *Građa za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju knjiga 1835-1940*, A-Bel, Zagreb: Nacionalna i sveučilišna biblioteka.
- STROHAL, R. 1915. *Hrvatska glagolska knjiga*. Zagreb: vlastito izdanje.

- ŠOJAT-BIKIĆ, M. 2006. Baštinski pristup digitalizaciji povijesnih novina: od povijesnih novina do digitalne zbirke sadržaja, *Medijska istraživanja* 2: 22.
- ŠTEFANIĆ, V. 1952. Josip Vajs, Najstariji hrvatskoglagojski misal. *Slovo* 1: 47-55.
- ŠTEFANIĆ, V. 1960. *Glagoljski rukopisi otoka Krka*. Djela JAZU, 51, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- ŠTEFANIĆ, V. 1969. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije. I*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- ŠTEFANIĆ, V., B. GRABAR, A. NAZOR, M. PANTELIĆ. 1969.a *Hrvatska književnost srednjega vijeka*. Pet stoljeća hrvatske književnosti, I. Zagreb: Zora i Matica hrvatska.
- TANDARIĆ, J. L. 1977. Hrvatskoglagojski Padovanski brevijar. *Slovo* 27: 129-147.
- TANDARIĆ, J. L. 1980. Hrvatskoglagojski ritual. *Slovo* 30: 17-87.
- TANDARIĆ, J. L. 1983. Ivan Berčić (Brčić), *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 1. Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 678-679.
- TANDARIĆ, J. L. 1984. Hrvatskoglagojski tiskani brevijar iz 1491. *Slovo* 34: 125-157.
- TANDARIĆ, J. L. 1993. *Hrvatskoglagojska liturgijska književnost: rasprave i prinosi*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost i Provincijalat franjevacica trećoredaca.
- VAJS, J. 1910. *Nejstarší breviář chrvatsko-hlaholský (Prvý breviář vrbnický): úvodem a bibliografickými popisy hlaholských breviářů starší doby opatřil*. Prag: Král. česká společnost náuk.
- VAJS, J. 1948. *Najstariji hrvatskoglagojski misal*, Djela JAZU, 38, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- VERONA, E. 1970-1983. *Pravilnik i priručnik za izradbu abecednih kataloga, I i II*. Zagreb: Društvo bibliotekara Hrvatske.
- VODNIK, B. 1913. *Povijest hrvatske književnosti: 1: od humanizma do potkraj XVIII. Stoljeća, s uvodom V. Jagića o hrvatskoj glagoljskoj književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- ŽUBRINIĆ, D. 2009. Rudolf Strohal i njegova »Hrvatska glagolska knjiga« (1915.). A. Jembrih (ur.). *Rudolf Strohal i njegovo djelo: zbornik radova sa Znanstvenoga skupa povodom 150. obljetnice rođenja Rudolfa Strohala*. Zagreb: Družba »Braća Hrvatskoga zmaja«, 123-143.

S u m m a r y

CROATIAN GLAGOLITIC MISSALS AND BREVIARIES IN THE BIBLIOGRAPHIES FROM THE 19TH CENTURY UP TO THE DIGITALIZATION

The content analysis of the Croatian Glagolitic missals and breviaries in the bibliographies from the 19th century up to the present is described in this paper. On the basis of the analysis of the bibliographic description (Berčić,

Kukuljević, Vajs, Milčetić, Strohal, Jagić, Štefanić, Tandarić, Bakmaz) and carefully chosen examples, the approaches of the certain authors are compared. Different approaches lead to the change of the bibliography itself, from political-historical, philological as well as to literary one. The core of its research slowly moved from mostly Biblical texts to non-Biblical ones (homilies, sermons, apocrypha, hymns) and other added texts. Besides, the clasification of the bibliography to enumerative, enumerative-descriptive, descriptive-analytic and analytic, later on to digitilized, because of the subject of this research (missals, breviaries) it is divided into nine groups where the accent is to create sub-groups of the authors who used more than one way of notation. The connection of the bibliography to scientific research of the liturgic texts is also analysed as well as the role of the modern ways of presenting documents which had an influence on the further research of bibliography itself. Finally, the latest project of the digitalization of analytic bibliography is presented, which improved the comparison of texts a lot, and beside Berčić's idea of reconstruction on the Old Slavonic Bible it was most important task of the Croatian Glagolitic liturgic issues.

Keywords: Croatian Glagolitic missals and breviaries, bibliography, digitalization

Translated by Andrea Radošević

Prikazani rezultati proizašli su iz dva znanstvena projekta „Hrvatska i europska književnost srednjega vijeka“ i „Glagoljska paleografija“, provođena uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

Izvorni znanstveni članak

*Autori: Andrea Radošević
Staroslavenski institut
Demetrova 11
HR-10000 Zagreb*

*Primljen: 29. IV. 2009.
Prihvaćen: 9. VII. 2009.*

*Antonio Magdić
Staroslavenski institut
Demetrova 11
HR-10000 Zagreb*